

Ronddwalen over Revolutionaire Pleinen

Over Herinneren en Vergeten te midden van het Debris
van Postsocialistisch Roemenië

Lucas Boonen

R0639742

Masterproef aangeboden tot het behalen van de graad
MASTER IN DE SOCIALE EN CULTURELE ANTROPOLOGIE

Promotor: Prof. Dr. Steven Van Wolputte
Verslaggever: Prof. Dr. Patrick Devlieger
Dagelijkse begeleider: Prof. Dr. Steven Van Wolputte
Academiejaar: 2019-2020
Word count: 22766

Many years ago I couldn't have imagined my state of mind when ending my career as an artist throughout the history of this century.

Meanwhile a world has collapsed and a new tries hard to be born. We got out of a nightmare and hoped for a miracle but lost ourselves in a chaos. My total isolation in a world of solitude due also to physical sufferance's, offered me the opportunity of a transparency that allows me to see through people and objects another world than the one hidden by pride and ambitions to win and to conquer...

The exam of consciousness is maybe the most difficult deadlock of our time. I feel no one can overcome it.

One's morality can be easily argued with pieces of evidence and witnesses and one's mastery set to doubt if necessary by new quality controllers that decide upon one's fate as a creator.

Sometimes I have the strange feeling of the return in time and of unending uselessness. At 90 years old, you no longer know where you belong. Your place is not with the younger generations that you hear coming and you can't find your way in the march forward of the present generation. There is nobody left near the old ones. The only thing I can still do, is go to sleep 'on the white stone surrounded by dreams...'

Corneliu Baba in het Muzeul de Arta Timișoara

Dankwoord

Deze paper, die zichzelf binnen de antropologische discipline wil oriënteren, dient in de eerste plaats als een verhalenbundel gelezen worden. Dit is toch hetgeen ik in het achterhoofd had tijdens het schrijven, het tekenen en het beleven van wat er te lezen staat. Zoals ieder ander antropologisch werk is ook deze paper niet ontsnapt aan enkele academische uiteenzettingen, maar vooralsnog wilde ik er zeker van zijn dat het een coherent verhaal zou worden. Wat ik poog neer te pennen, is een tekst gebleken waarbij poëtisch schrijven niet louter berust in een verkneukeling van de auteur - voorover gebogen aan zijn bureau – maar waarbij het lyrische aspect het theoretische tracht te complimenteren om zo de straten, de huizen en de mensen van Timișoara rondom u te helpen opdoemen.

Omdat dit voor mij mogelijk was, wil ik, voorafgaand aan mijn betoog, mijn dank betuigen aan enkelen zonder wie deze tekst er nooit zou geweest zijn. Aan professor Van Wolputte om me deze kans te geven, om mijn creativiteit te laten opwellen en te kanaliseren in de graphic novel die hier het eindresultaat van is. Aan mijn vader die uren over mijn tekst gebogen heeft gezeten om deze na te kijken en te voorzien van taalkundig advies. Aan mijn moeder en broer die hebben moeten opzetten met mijn, door nervositeit veroorzaakte gemoedsrust. Zij zorgden ervoor dat ik mezelf niet verloor in academische pietluttigheid. Aan mijn vriendin, Sarina, om me te vergezellen op mijn veldwerk, enkel met haar in mijn kielzog heb ik de zomer in Timisoara tot een goed einde kunnen brengen.

Maar al deze dankbetuigingen zouden betekenisloos zijn moest ik niet ook de volgende mensen - vrienden - bedanken. Richard en Flavius, om me in hun thuis te verwelkomen en me Timișoara te laten zien, om me hun leven te tonen en hun verhalen te delen. Olég, om ondanks de vluchtigheid van ons contact zulk een diepe en blijvend indruk nagelaten te hebben. Andreea en de anderen van Scârț, om me te helpen met vragen tijdens het veldwerk en me een uitvalsbasis in de stad te bieden waar ik me steeds welkom voelde. En alle anderen die mijn verblijf gemaakt hebben tot wat het gebleken is te zijn geweest.

Ten slotte wil ik ook de lezer bedanken, om de tijd te nemen dit stuk te willen lezen, te willen ervaren en enkele verhalen te willen leren kennen over mensen uit een land aan de rand van Europa.

Dank u wel

Lucas

Abstract: Ruim dertig jaar geleden lag Timișoara aan de bakermat van een reeks protesten die ervoor zouden zorgen dat het socialistisch bestuur van het land zou instorten. Ceaușescu, die op dat moment regeerde over Roemenië, kwam er aan zijn einde en maakte plaats voor een nieuwe wind die door de straten van Boekarest – en Timișoara – zou gaan waaien. Deze beloftevolle revolutie bleek al snel niet de Westerse weelde met zich mee te brengen en velen moesten ontvuchten van hun revolutionaire kater (Verdery 1996). Het socialistisch bestaan begint sindsdien deel uit te maken van een tijd die er niet meer is en is centraal komen te staan in een Roemeens collectief geheugen (Rusu 2015). Een geheugen dat zich niet enkel bevindt in de gedachten van mensen, maar ook in de gebouwde omgeving: in de nauwe straten met hun straatnamen of in de monumenten die op de straathoeken en de zonovergoten pleinen staan. In deze thesis wordt aan de hand van vijf getuigenissen, ervaringen en verhalen gekeken naar hoe enkele inwoners van Timișoara terugkijken op hun verleden, nadenken over de toekomst en zich afvragen op welke toekomst ze willen werken en waar ze trots op kunnen zijn.

Sleutelwoorden: Oost-Europa, gebouwde omgeving, collectief geheugen, transitie, toekomst en verleden, herinneren en vergeten.

Inhoudstafel

Inleiding – El Dorado 11

Verhaal 1 – Van een eenmansproject naar holistische, gefragmenteerde verhalen 19

Circumvalațiunii – ontstaan en bestaan 19

Serendipiteit en de antropologische discipline 23

Macht en een raison d'être 26

Verhaal 2 – De herontdekking van het narratief 31

Het collectief geheugen van de natie 31

Melancholie naar een natie in vertellingen 35

Praten over een 'Andere' samenleving 37

Wandelen, tekenen en perplexiteit 39

Een gevangen genomen wolk 41

Verhaal 3 – De revolutie uitvouwen 43

Een revolutie en route 43

Een nachtelijke treinrit 45

Chronotopen in Oost-Europa 47

Verhaal 4 – Het naïeve idee van een transitie 51

The backwardness of this country 51

Een geschiedenis van ideologieën 53

Een pakje tabak vol verzet 55

Ondernemerschap en een hegemonie 58

Verhaal 5 – Ligt de toekomst ergens tussen schaamte en succes? 61

Leegstand 61

Het practico-inerte 66

Herinneren en vergeten; of, Scârț Loc Lejer: een nostalgische bar 67

Conclusie – Wat er nu zal komen weet nog niemand 71

De vertellers van verhalen 71

Stadswandelingen vol serendipiteit 72

Ruimte voor initiatief 73

Revolutionaire vreugde; postsocialistische nostalgie 74

Transities en open toekomst 75

Voetnoot 77

Bibliografie 79

Inleiding: El Dorado

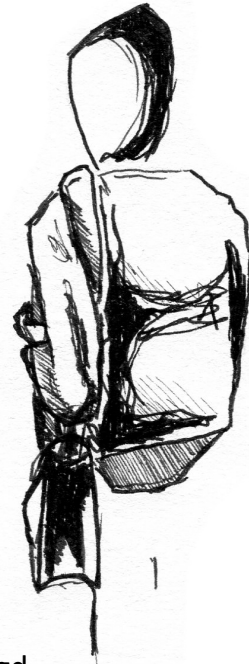
Om half 6 bereikt de bus Normandia, het internationale busstation van Timișoara, de grootste stad in dit deel van Roemenië. Op deze stille ochtend ligt het terrein er verlaten bij. Er stapt nog één jongeman uit de bus: Tilek. Hij woont in Budapest en werkt voor de Verenigde Naties, hij komt een project leiden in een dorpje niet ver buiten Timișoara. Wanneer ik zin heb, moet ik hem maar eens komen opzoeken; al zal het niet makkelijk zijn het afgelegen dorpje te bereiken, waarschuwt hij me alvorens hij in een auto stapt die hem daar stond op te wachten. Nu sta ik er alleen.

Moet Bronislaw Malinowski zich ook zo gevoeld hebben toen hij voor het eerst aan land ging op de Trobriand eilanden, vraag ik me af terwijl ik de bus brommend zie wegrijden? Ik wandel in de richting van een tram die me naar het centrum zou brengen. Maar welke richting is dat uit? Een oudere vrouw die een reistas vol groenten meesleurt, wijst me naar het noorden. Of we elkaar volledig begrepen, weet ik niet, maar deze informatie is de enige indicatie die ik krijg. Op goed geluk stap ik op de eerstvolgende tram.

Deze wegaanduiding was één van de weinige interacties die ik heb gehad met de ouderen van Timișoara. Ik heb mezelf lang voorgehouden dat ik een thesis ging schrijven over de Roemenen en de manier waarop zij omgaan met het rijke verleden van hun land. Ik stelde mezelf voor dat ik zou gaan praten met de jongeren die er studeren of de oudjes die er 's avonds schaken in de vele parken van de stad en met de vaste klanten van een bar die later ook mijn eigen uitvalsbasis zou worden.

De mensen die er uiteindelijk voor gezorgd hebben dat ik deze thesis heb kunnen schrijven, zij die een deeltje van zichzelf hebben willen blootgeven en mij een inkijk hebben gegeven in hun dagelijks bestaan, hun gedachten en hun emoties, vormen geen miniatuurweergave van de Roemeense samenleving (als er tenminste al iets bestaat dat als dusdanig bestempeld kan worden). Deze mensen die ik gerust vrienden kan noemen en die de bladzijden van deze thesis zullen vullen, zijn wel degelijk "real people doing real things" (Ortner 1984: 144).

In 2006 beschrijft Maruška Svašek haar respondenten "not as isolated respondents reacting to emotional triggers, nor as collectivities fully determined by shared norms of emotional behaviour, but as positioned, socially embedded, thinking and feeling individuals" (Svašek 2006: 15). Niet alle menselijke ervaringen kunnen begrepen worden vanuit een focus op het sociale waarbij het individu verwaarloosd wordt en verdwijnt uit het framework. De verhalen waaruit deze thesis is opgesteld, hebben dan ook een sterk persoonlijke insteek en handelen omtrent een ontologie van individuele entiteiten, verstrikt in verhalen en geïnterpreteerd, geobserveerd en - een klein beetje - beleefd door mij.

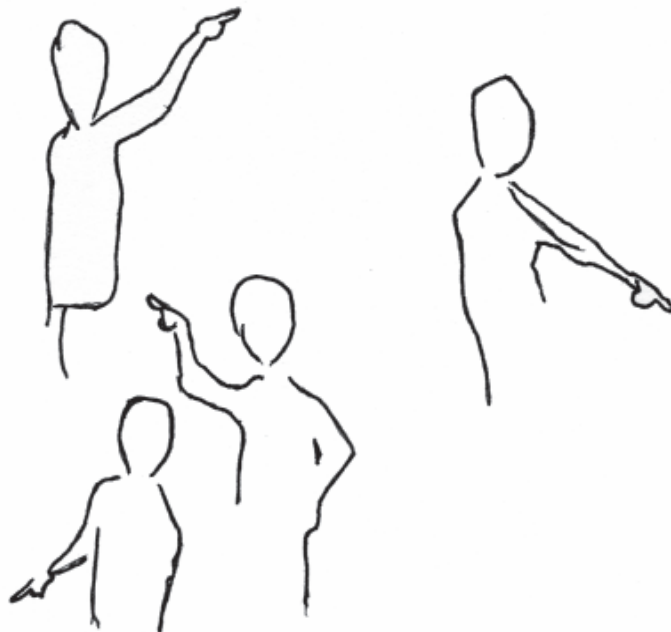
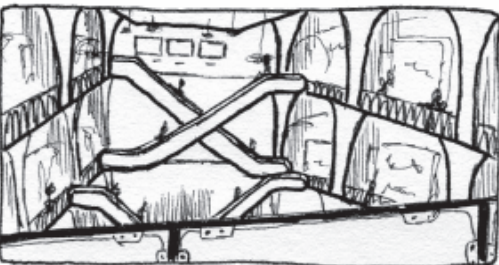
De stedelijke omgeving van Timișoara dient als decor voor deze scriptie. Het biedt niet enkel de achtergrond waartegen menselijke actoren sociale relaties aangaan met elkaar, het is niet slechts de ruimte waarbinnen zij hun leven leiden, maar medieert ervaringen, maakt herinneringen mogelijk en conditioneert, structureert en framet sociaal gedrag (Heynen 2013; Lefebvre 1974; De Certeau 1980). De gebouwen krijgen door hun materialiteit, door hun visualiteit en hun recht-in-je-gezicht gehalte een eerder actieve rol toebedeeld. Wanneer plaatsen en personen samenkomen, dan ontstaan er verhalen in hun marges (Anzaldúa 2015).

Timișoara is een stad met vele gezichten. Gelegen in de provincie Timiș is het de grootste stad van de Banat, de meest westelijke regio van Roemenië en een economische trekpleister binnen het land. Ook toeristen vinden met mondjesmaat hun weg naar Timișoara vanuit West-Europa. Op het moment van mijn vertrek was er net een nieuwe low-budget vliegmaatschappij vluchten aan het inleggen tussen Timișoara airport en zes West-Europese bestemmingen. Voor mij was deze stad in het Westen van Roemenië een Oost-Europees El Dorado waarin ik al mijn

vooringenomenheid zou kunnen luchten, mijn verwachtingen bevestigd zouden worden en mensen leefden als schoolvoorbeelden van wat ik in theorieën kon terugvinden. Het jaar dat vooraf ging aan mijn verblijf in Roemenië, nam ik veel literatuur door omtrent trauma, het communistisch verleden van het land en gevoelens van nostalgie, melancholie of afgunst ten opzichte van het verleden. Wat ik hier schrijf, is dan ook een bekentenis, eentje waarover ik als aspirant-antropoloog genoeg gelezen heb om te weten dat ik niet de eerste ben die in deze valstrik is gelopen. Ik ken mijn geschiedenis goed genoeg om te weten dat geen van de Spaanse conquistadores ooit El Dorado gevonden heeft.

Mijn eerste week in Timișoara verkende ik de stad. Ik bezocht het Huniadekasteel, zat uren in het Parcul Rozelor of ging naar de Julius Mall. Ik dwaalde door smalle straten van Fabrik, liep langs drukke wegen in Iosefin en zocht mijn weg over de paadjes tussen de appartementen in Circumvalațiunii. Maar enkele weken later leerde ik de stad opnieuw kennen. Richard, één van de sleutelfiguren gedurende mijn verblijf in Roemenië, deed niets liever dan rondwandelen. Ik wachtte hem op na zijn werk, of we spraken af op het Piața Victoriei voor een wandeling. Tijdens deze wandelingen moest ik zeker mijn notitieboekje bij de hand houden want op ieder moment kon er iets een verhaal losmaken. Of dit nu een bar was waar hij eens naar een feestje was geweest, een gebouw waar een goede vriend van hem woonde of een overheidsgebouw dat blijkbaar al lange tijd leegstond.

Richard kende de stad op zijn duim en vertelde me graag alles wat hij erover wist. De relatie die zich ontwikkelde tussen ons beiden, vormde de

grond voor de methode die ik doorheen de rest van het verrichte veldwerk toepaste. Zo zou ik niet enkel de verhalen die Richard en de anderen me vertelden, proberen te begrijpen, maar dat doen op precies de plaats waar ze me dat vertelden.

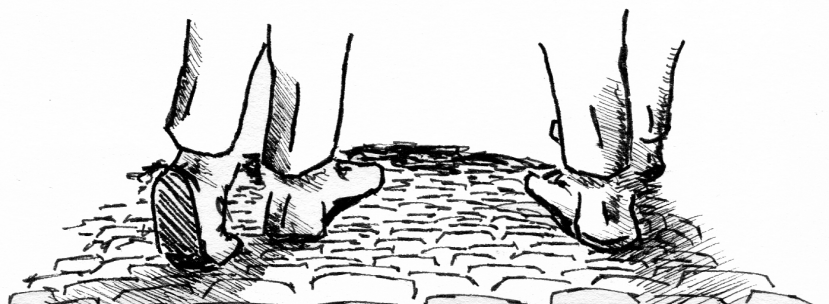
Edward Casey (2001) noemt dit de co-ingredience of person and place, beide zijn essentieel voor elkaanders bestaan. Deze stadswandelingen maakten een groot deel uit van mijn dagelijkse bezigheid en bestonden voornamelijk uit wat John Anderson (2004) bimbles noemt. Doelloos rond dwalen, waarbij het wandelen de verhalen naar boven brengt.

Tim Ingold schrijft in zijn introductie van *Ways of Walking* (2008) dat “Walking, in this regard, is much like talking, and both are quintessential features of what we take to be a human form of life. [...] Life is as much a long walk as it is along conversation, and the ways along which we walk are those along which we live” (Ingold 2008, 1). Doordat plaatsen in mijn verhalen veelal fungeren als katalysator van verhalen, dienen deze ook een prominente plaats te krijgen in dit werkstuk. Ze liggen aan de grondslag van het stedelijk palimpsest dat gelezen kan worden door iemand die weet wat er in te lezen staat, maar ze zijn betekenisloos voor iemand die niet bekend is met de namen van de straten en de bewoners van bouwvallige panden. Deze plaatsen houden een verleden vast dat zich opdringt aan de mensen (Heynen 2013). De omgeving socialiseert zijn bewoners en houdt hen in zijn greep. Doorheen de verhalen die het grootste deel van deze scriptie

zullen innemen, wil ik dit aantonen, namelijk dat de levens van Richard, Olëg, Flavius en zovelen die ik niet aan het woord kan laten, in relatie staan met hun omgeving.

Om dit alles te bewerkstelligen heb ik mijn toevlucht gezocht buiten het klassieke medium van de puur tekstuele etnografische voorstelling. Daarom werk ik met tekeningen om een visuele component te introduceren, dit tekenen, urban sketching, vervult een dubbele rol in deze thesis. Aan de ene kant was dit één van mijn grote bezigheden tijdens het veldwerk wanneer ik geen andere plannen had gemaakt. Door neer te gaan zitten en naar een gebouw of een situatie te kijken, echt te kijken, kon ik soms dingen opmerken die niet direct duidelijk waren, zoals Andrew Causey (2016) het beschrijft in *drawn to see*. Het zorgde ervoor dat ik genoodzaakt werd dingen te interpreteren om ze vervolgens op papier te kunnen zetten. Dit maakt dat een tekening nooit een realistische representatie is, en ook niet hoeft te zijn. Het is daarentegen een interpretatie van de tekenaar op een specifiek moment in de tijd (Messenger 2016). Ten tweede opent deze vernieuwde manier van kennisarticulatie nieuwe opties voor het publiek, of de publieken (Abu-Lughod 1991).

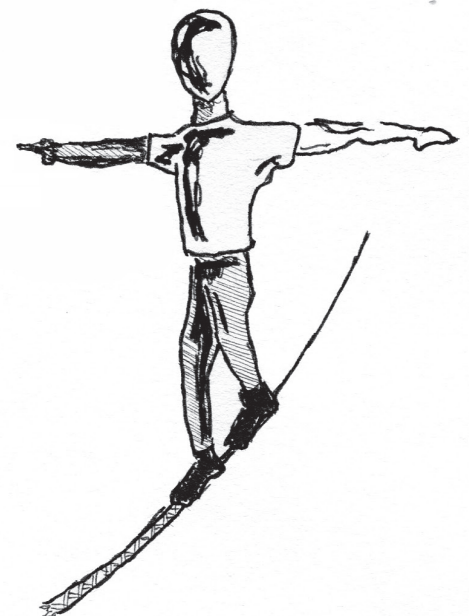

Openheid wordt alsmaar belangrijker (Fassin 2015), zeker wanneer je werkt met groepen die zich niet zo ver van de eigen leefwereld bevinden. De tijd dat de antropoloog in het kielzog van de ontdekkingsreiziger naar exotische plaatsen ging om er exotische mensen te bestuderen, is niet meer. Het publiek van de antropoloog zou niet langer beperkt mogen zijn tot academische kringen, al zien we bij veel openaccesspublicaties dat er verschillende aspecten zijn die ervoor zorgen dat het werkelijke publiek veelal beperkt blijft tot medeacademici (Abu-Lughod 1991).

Door specifiek jargon, niche-interesses en een noodzaak aan voldoende achtergrondinformatie wordt deze trend tegengehouden. Ik kan dan ook niet anders dan hopen dat het resultaat van mijn veldwerk kan voorbij gaan aan deze problematieken. Bewogen proza betekent niet dat er een toegeving gemaakt moet worden op het vlak van academische striktheid. Integendeel, goed schrijven maakt goede theorie meer coherent. Door het implementeren van visueel materiaal zoals afbeeldingen en tekeningen hoop ik dan ook nog een stap te zetten in de richting van een meer begrijpbare en meer expressieve antropologie. “No poem is intended for the reader, no picture for the beholder, no symphony for the listener” (Benjamin 2007 [1968], 69).

Walter Benjamin beschrijft hier de kunst als een pure vorm van zelfexpressie. Maar een etnografie is geen kunst. Het schrijven van een etnografie bewandelt voor mij eerder de dunne lijn tussen een academisch werk en een creatief werk. Het doel houdt zowel een creatie van nieuwe ideeën in, nieuwe technieken of andere inzichten (Fassin 2015) als het uitwerken van een project waar je je ziel in legt. Het eindresultaat zal een verhaal zijn zoals ik het wil vertellen, maar het zal niet mijn verhaal zijn. Het is onmogelijk één verhaal: iedereen had zijn eigen verhaal. Het uitvoeren van een veldwerk vraagt om het met de woorden van Clifford Geertz te zeggen “descend into detail” (1973, 53). Etnografieën vragen om een thick description, een interpretatie. Maar om hier vervolgens over te schrijven, om er op een begrijpbare manier over te communiceren is het evenzeer van belang om je weg terug uit dat doolhof te vinden en op te klimmen om zo een overzicht te bewaren (Whitten 1988).

Hier wil ik opmerken dat het gebruik maken van tekeningen ervoor zorgt dat ik als auteur op paradoxale wijze wordt opgeslorpt door de omgeving, maar anderzijds ook buiten de situatie kom te staan als een simpele observator. Being out of my mind (Fabian 2000)? Deze ambigue ervaringen, van fysieke aanwezigheid maar waarbij altijd ook iets afwezig was, plaatsen me in borderlands, de geknipte locatie voor een etnografie (Anzaldúa 2015).

In deze thesis heb ik geprobeerd vijf situaties, gesprekken, wandelingen zo u wil, uiteen te zetten. Aan de hand van deze vijf verhalen wil ik aantonen hoe mijn respondenten, mijn vrienden, nadenken over hun leven. Niet door hun filosofieën met u te bespreken, maar door heel korte, of net heel breed uitgesmeerde beschrijvingen weer te geven van betekenisvolle verhoudingen, verhoudingen tussen mensen, maar ook tussen mensen en plaatsen, mensen en verhalen en tussen mensen en een land. Om aan deze opdracht te beginnen keer ik me tot de antropologische discipline, tot de etnografie. Deze heeft de kracht om mensen te bewegen, om mensen mee te voeren met een verhaal en hen aan het denken te zetten. Het biedt de lezer, net zoals bij romans, de mogelijkheid om zichzelf te verliezen in een verhaal uit een andere leefwereld (Pandian en McLean 2017), om bekend te geraken met het andere in plaats van met zichzelf. Door een narratief over plaatsen, personen en hetgeen er gebeurt wanneer deze beide samenkomen doorheen het academische te weven en een soort van creative non-fiction (Narayan 2012) te creëren, hoop ik in deze opdracht te slagen. Maar een goed verhalenverteller ben ik niet, en de stad die ik voor twee maanden mijn thuis mocht noemen aan u voorleggen opdat u zou begrijpen wat er gelezen moet worden, daarin schiet ik tekort. In een poging om aan te tonen wat ik bedoel ben ik beginnen tekenen, ben ik eropuit getrokken om zelf een glimp op te vangen van een verleden dat niet het mijne is. Dankzij een toevallige ontmoeting, of een onderliggende voorliefde zocht ik de grensgebieden op, aan de rand van Europa en aan de rand van het kapitalisme. Hier is het van belang goed op te letten, want het zijn plaatsen zoals Timișoara waar verandering ontstaat en bestaat, altijd daar en altijd het begin van iets nieuws (Anzaldúa 2015). Van een nieuw verhaal.

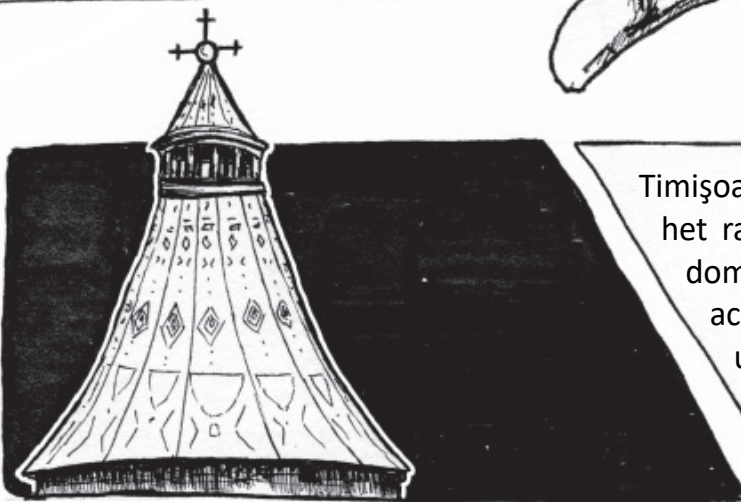
Verhaal 1: Van een eenmansproject naar holistische, gefragmenteerde verhalen

Circumvalațiunii – ontstaan en bestaan

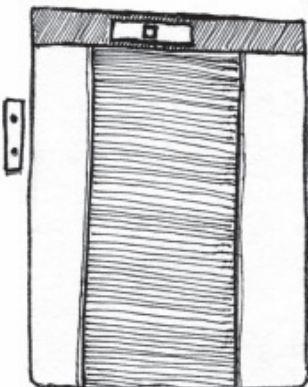
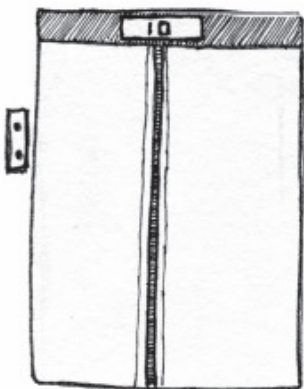
De zon schijnt door het open raam naar binnen. De warmte van de zonnestralen zorgt ervoor dat ik snel wakker word en wel moet opstaan. Het wordt hier snel warm, op de tiende verdieping.

Mijn eerste week in Roemenië is ingegaan. Enkele dagen geleden trok ik in bij Richard en Flavius in hun appartement iets buiten het centrum.

Timișoara strekt zich voor me uit wanneer ik door het raam kijk: aftandse appartementsgebouwen domineren het vergezicht, maar op de achtergrond is het stadscentrum te ontwarren uit het kluwen van daken en torens. De Roemeens-orthodoxe kathedraal op het Piața Victoriei prijkt boven alles uit.

Ontbijten doe ik onderweg wel. Nu wil ik gewoon zo snel mogelijk naar beneden gaan, misschien is het daar nog wat koeler dan hierboven. Mijn huisgenoten zijn er al niet meer, dus doe ik de deur achter me op slot en stap de lift in. De lift is al twee jaar niet meer in orde, zo las ik eerder die week op het papier van de controle dat achteraan in kapot, maar de eigenaar voor gevonden: bovenop 'nieuwe' radio geplaatst waarvan de stekker is aangesloten op de noodstroom. Ik denk Mr. Brightsight van The Killers te herkennen, maar het is meer gekraak dan iets anders.

het hokje hing. Ook de radio heeft daar een oplossing de liftcabine heeft hij een

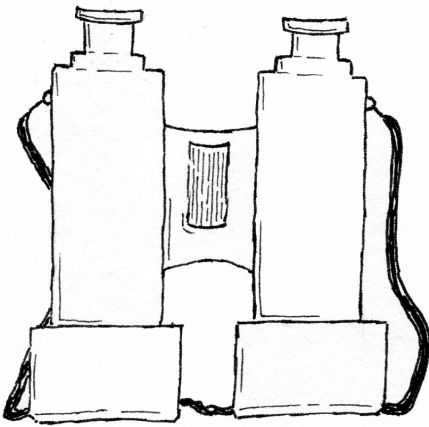

Eens beneden aangekomen kan de dag echt beginnen. Ik beslis één van de vele informele kronkelwegen te nemen die me het snelst naar het centrum voeren. Als ik de aangelegde wegen zou moeten volgen, dan wandel ik gemiddeld een kwartier en nu hoogstens tien minuten. Ik had natuurlijk ook de tram kunnen nemen, lijn vier, en onderweg afstappen bij de markthallen voor een ontbijt, maar ik kan me niet eens inbeelden hoe warm het nu wel niet in die tram zou zijn. Tijdens mijn ochtendwandeling van Circumvalațiunii naar Cetate, het stadscentrum, kom ik verschillende, grote appartementsgebouwen tegen, passeer ik langs enkele grote winkels en moet ik door de Oostenrijks-Hongaarse wijk met oude villa's.

Circumvalațiunii bevindt zich ten noorden van het stadscentrum en is de wijk waar vandaag het leeuwendeel van de bevolking van Timișoara woont. De wijk wordt gedomineerd door grote appartementsgebouwen naar communistische leest: allemaal vier, zes of tien verdiepingen hoog. Richard vertelde me veel later tijdens mijn verblijf dat het vroegere socialistisch bestel zijn grootsheid wilde tonen door één van deze gebouwen op één dag recht te trekken. Alles werd op voorhand klaargemaakt en moest ter plaatse enkel nog in elkaar gestoken worden. Het razende tempo waaraan deze gebouwen als paddenstoelen uit de grond ontsproten, zorgde voor een sterke verandering in het stedelijk landschap. In vroegere dagen huisde de arbeidersbevolking van Timișoara in Fabrik, een wijk aan de andere kant van de stad waar nu hoofdzakelijk Roma's wonen en armoede gepaard gaat met gezellige marktjes en historische gebouwen. Door de uitbreiding van de industriële nijverheid onder het socialistisch bewind, werden meer mensen naar de stad gehaald en Circumvalațiunii kwam tegemoet aan de toenemende vraag naar een woonst. Vandaag is de wijk een stedelijk oerwoud waar tussen de grote appartementen de natuur in een meer en meer verwilderde staat terugkeert. De opgemaakte voortuinen worden er door een rij paaltjes gescheiden van dichtbegroeid kreupelhout. Het is hier dat zich de kronkelwegen gevormd hebben om lokaal verkeer vlotter te laten verlopen. De aangelegde wegen tussen de verschillende appartementsblokken blijken vaak inefficiënt en niet aangepast aan de noden van de mensen die hun leven leiden in de schaduw van deze betonnen gewelven.

Terwijl ik me op een pad bevind dat me tussen de schijnbaar megalithische structuren heen voert, voel ik me als tussen de stad en de natuur in. Het voelt hier niet aan als in een park, er zijn hier geen aangelegde paden of goed onderhouden perkjes. Het voelt vervreemdend, een gevoel dat ik de komende weken nog veel zal hebben. Vanuit mijn kamer op die torenhoge tiende verdieping is de route die ik kan nemen aangeduid door de verschillende daken van de gebouwen die ik onderweg tegenkom. Dan is het duidelijk dat je na het oude schoolgebouw met het felrode dak naar links moet. Maar eens beneden verlies je dat overzicht, verdwaal je in plaatsen en verhalen en is elk overzicht zoek.

In het bewandelen van deze onverharde paden is een strijd terug te vinden, eentje tussen stedelijke planners aan de ene kant en de mensen wiens leven er zich afspeelt, de city dwellers, aan de andere kant (Van Wolputte 2018). Deze top-down benadering van het a priori plannen van het stedelijk landschap is terug te vinden in de overgrote meerderheid van de architecten uit de twintigste eeuw, denk maar aan de megalomane plannen van Le Corbusier om de stad te rationaliseren, recht te trekken en te beheersen. In deze benadering ontbreekt elke vorm van dialoog met de bewoners en aandacht voor de historiciteit van de regio. De ruimtes die zich bevinden tussen de woonblokken waar de rechtgetrokken wandelwegen dienen te bepalen waar voetgangers zich verplaatsen, zijn ruimtes die voor Michel De Certeau (1990) enkel bestaan uit het bij elkaar komen van mobiele elementen. Deze ruimtes tot een place maken, betekent het uitoefenen van macht, maar geeft ook blijk van het bestaan van een ruimte voor mogelijke vrijheid en voor een potentieel anarchistische beweging (Vermeulen 2015). Het buiten de paden gaan, het bewandelen van de kronkelwegen die eigen zijn gemaakt door de city-dwellers, maken als het ware een andere, vernieuwde impressie op de geblauwdrukte space. Circumvalațiunii vormde dan wel een oplossing voor het tekort aan woonsten, maar creëerde ook een nieuwe laag bovenop het reeds bestaande stedelijk palimpsest. Een nieuwe laag die nog betekenisloos was, werd ingeschreven als een teken van het succes van het socialistisch bestel. Deze betekenis wordt constant gecreëerd en geherdefinieerd door het samenkomen van plaatsen en personen (Casey 2001).

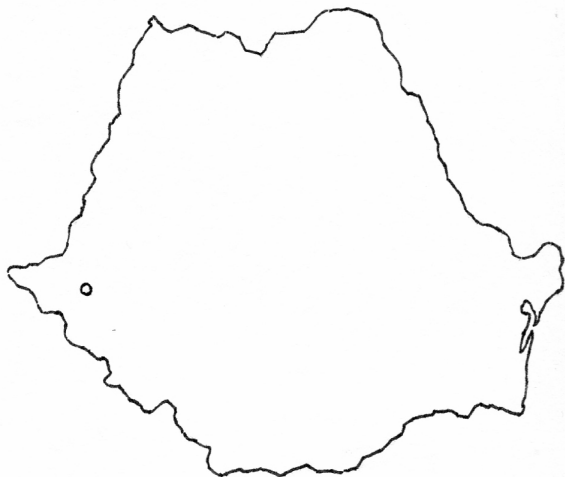

Het voorbeeld van de paden in Circumvalațiunii toont de gelaagdheid van de stedelijke ruimte. Deze niveaus worden door Henri Lefebvre (1980) in kaart gebracht in zijn magnum opus 'La production de l'espace'. Lefebvre stelt dat ruimte het resultaat is van een dynamisch samenkomen van top-down plannen, bottom-up ervaringen en de negotiatie die tussen beide tot stand komt. Deze drie niveaus worden door hem onderscheiden op grond van de actoren die er zich bevinden en de processen die erbinnen gaande zijn. Een eerste niveau noemt hij conceived space, hier spelen de staat en andere kapitaalkrachtigen – zoals bankiers, bureaucraten of architecten – een rol, zij creëren een planmatige visie op de beschikbare ruimte en delen deze naar de geanticiperde noden in. Daarnaast onderkent hij een lived space waar de dromen, verlangens en herinneringen van de bewoners zich nestelen. Als laatste onderscheidt Lefebvre een perceived space die de wijze omvat waarop de bewoners in werkelijkheid gebruik maken van de aangegeven ruimte (Vermeulen 2015). Deze drie niveaus, drie ruimtes, geven de interactie weer tussen sociale actoren en gebouwde omgeving, introduceren machtsstructuren en koppelen terug naar een fenomenologische ervaring van ruimte die zo centraal staat in deze thesis. Daarom biedt deze opdeling een ideaal beginpunt om te denken over ruimtes, plaatsen en personen in al hun complexiteit.

Tussen de aanpak van Lefebvre en De Certeau zijn grote verschillen vast te stellen. Het poststructuralisme van De Certeau en zijn De Saussuresque visie op het stedelijk weefsel en space as a practiced place zijn moeilijk te vereenzelvigen met het materiële inzicht dat place een moment in én van space is zoals het door Lefebvre wordt voorgesteld. Voor De Certeau is het stedelijk weefsel de langue – het geheel van achterliggende, grammaticale regels – die als gegevens onveranderlijk boven water staat. De persoonlijke vrijheid voor De Certeau bestaat erin als individu knooppunten en plaatsen met elkaar te verbinden - als het parole van De Saussure – en een verhaal te spinnen op het toneel. Waar De Certeau enkel andere zinsneden ziet, ziet Lefebvre in zijn fenomenologische visie op ruimte en ruimtegebruik een continue dynamiek, een glijden van maken en ontmaken waarin betekenisgeving centraal komt te staan.

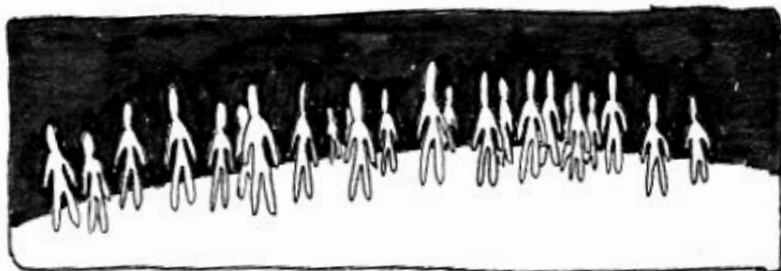
De dynamische relatie tussen plaatsen en personen volgens Lefebvre toont aan dat het hier niet gaat om discrete entiteiten maar twee partijen wiens relatie gekenmerkt wordt door symbiose (Casey 2001). Deze verhoudingen tussen mensen en niet- mensen stellen een zekere organische werking voor die tegen het moderne idee van de stad als object van disciplineren in gaat. Haussmann, een Frans stedenbouwkundige uit de negentiende eeuw, ging zo ver de stedelijke omgeving te vergelijken met een prostituee die verleidelijk, doch bedrieglijk en ziekelijk is (Heynen 2006). Deze benadering ligt in dezelfde lijn met het macho-idee van de mannelijke ratio die de stad moet disciplineren. Feuerstein (1997) schrijft in reactie tegen deze mannelijke dominantie dat architectuur tot zijn hoogtepunt komt op androgene plaatsen waar mannelijke en vrouwelijke aspecten samenkomen (Feuerstein 1997). Een voorbeeld hiervan is het San Marcoplein in Venetië. In de context van Timișoara wil ik Circumvalațiunii ook omschrijven als zijnde een androgene plaats waar de betonnen megalomane structuren het mannelijke in zich dragen en de open ruimte, de natuur en het levendige, het vrouwelijke.

Serendipiteit en de antropologische discipline

Toen ik hier voor het eerst door deze parken wandelde, op een minder warme dag de tram toch eens nam of naar één van de oude marktjes ging aan de rand van de stad, keek ik in de menigte rondom me en dacht dat dit de mensen waren waarin ik zo geïnteresseerd was. Ik wilde weten hoe zij hun leven leidden en hoe zij nadachten over het communisme, over Europa en over zoveel andere zaken die volgens mij interessant zouden zijn voor de thesis die ik in gedachten had. Na afloop, wanneer ik dit schrijf, besef ik de naïviteit van die gedachten. Je moet niet

met zulke verwachtingen het veld in stappen, je moet niet kijken naar mensen als zijnde een manifestatie van die Ander waar jij zoveel over wil leren. Ethnografie zit in het onverwachte, het ongeplande en datgene waarvan je pas achteraf beseft wat het was (Anzaldúa 2015). Johannes Fabian (2012) vat deze benadering van de ethnografische praktijk haarfijn samen: "In my experience, ethnographic projects may just as well be triggered by persons, events, or objects – by evidence that strikes us as such before we are able to articulate what it is evidence of. It is something that happens and cannot be controlled by deciding beforehand between inductive and deductive approaches" (Fabian 2012, 488). De nadruk ligt hier op de serendipiteit van het veldwerk, op de toevalligheid van ervaringen.

Deze serendipiteit creëert een zekere verantwoordelijkheid voor de antropoloog. Alle informatie die me is toevertrouwd, moet ik ook naar waarde weten te schatten. Alles is betekenisvol, maar dat betekent nog niet dat ik in het wilde weg het pakhuis van mijn respondenten kan plunderen (Rusdie 2001). Hun levensverhaal

kan en mag niet gereduceerd worden en door anderen gebruikt worden om argumenten te maken die niet waarachtig zijn, enkel en alleen omdat deze beter bij de theorie zouden passen dan bij de realiteit (Astuti 2017). De vertellers krijgen een status van kritische kenners van hun eigen dagdagelijkse - en soms ook niet zo dagdagelijkse - leven (Taussig 1980). Het argument dat Michael Taussig hier maakt, betekent meer dan enkel je participanten serieus nemen. Het gaat over de positie die

je aanneemt ten opzichte van anderen, over het onderkennen van de hiërarchie die de antropoloog in een zeer ambigue positie plaatst, enerzijds als machtig academicus die kennis heeft, anderzijds als afhankelijke, wachtend op wie hem binnen laat. Het verrichten van veldwerk zorgt er namelijk voor dat je voor lange tijd gaat vertrouwen op mensen, dat je jezelf stukje bij beetje vastzet in hun leven en dat je schulden maakt (Fassin 2014). Deze informatie achteraf behandelen als kleine anekdotes om jezelf af te schilderen als antropoloog, als iemand die de tijd heeft genomen om te luisteren, weegt niet op tegen het vertrouwen dat je participanten in je hebben gesteld, de tijd die ze aan jou hebben besteed, vaak zonder daar iets voor terug te vragen.

De Zelf in vraag stellen – door het beter leren kennen van de Ander – ligt aan de grondslag van de hedendaagse antropologische discipline (Howell 2017). Deze zoektocht brengt ons erbij kritisch te staan ten opzichte van al datgene wat zonder probleem geponeerd kan worden als zijnde de ware aard van de dingen. Zulke concepten, geplaatst op hun piëdestal van de waarheid, weten op hun beurt, al hetgeen daarvan afwijkt, naar het verdomhokje te sturen. In deze hoek vinden we andere culturen, gemarginaliseerde stemmen en deviante figuren terug, kortom, al wie teveel afwijkt van die dingen die een relatief homogene groep van allemaal dezelfde zelve als rigide en correct bestempelt (Mattingly 2019).

Ik ga naar het Piața Victoriei, naast het Piața Libertății en het Piața Unirii, een van de grootste pleinen van de stad. Het strekt zich uit tussen de Roemeens-orthodoxe kathedraal en het operahuis en heeft sinds de revolutie van 1989 een iconische status verworven (Hoffman 2015). Vandaag is het plein bezaaid met bloemenperkjes en staan aan weerszijde banken om even uit te rusten. Ik ga eerst aan de linkerkant zitten, met het oog op de prachtige herenhuizen uit de Oostenrijks-Hongaarse periode en vraag me af waarom deze

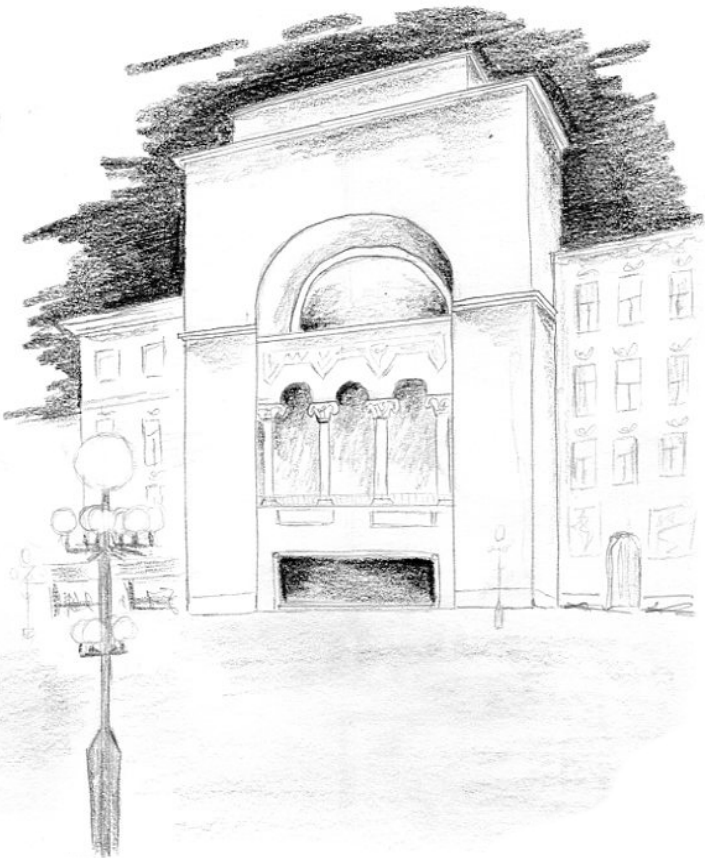

maar niet gerenoveerd worden. Na een poos sta ik recht om me te verplaatsen naar een bankje dat in de andere richting staat georiënteerd. De bankjes staan nauwelijks tien meter van elkaar, maar het uitzicht is een wereld van verschil. De rechterkant van het plein wordt namelijk gedomineerd door grote, uit gewapend beton opgetrokken appartements-gebouwen zoals Circumvalațiunii er vol mee staat. Hier wil ik over vertellen, hier waar twee zo verschillende werelden zo dicht bij elkaar staan en elkaar recht in de ogen kijken, gemedieerd door luierende mensen die genieten van de zon op het plein dat zich als middenveld tussen de beide verledens bevindt.

De dagen van de antropologie als studie van andere culturen, van de wildeman, liggen achter ons (Rapport 2012). Maar tezamen met deze transitie van een distinctieve Ander als studieobject naar een meer open onderzoeksveld, is het ook moeilijker geworden voor antropologen om zichzelf te definiëren (Abu-Lughod 1991). Wat is het verschil tussen antropologie en andere menswetenschappen zoals sociologie of economie? Velen zullen hier wijzen naar de antropologische methode van het etnografisch veldwerk: dat is hetgeen antropologie onderscheidt van de rest. Maar wat dan nog? Dit betekent niet dat ik geen vragenlijst mag gebruiken of dat een econoom geen veldwerk mag verrichten. Lila Abu-Lughod constateerde in 1991 dat de antropoloog, wanneer zijn studie niet duidelijk antropologisch van aard is, zich tot een specifieke etnische groepering of een gemarginaliseerde buurt keert als studieobject om zichzelf vast te pinnen binnen de antropologie. Aangezien ikzelf voor mijn veldwerk binnen Europa ben gebleven, was de breuk tussen mezelf en mijn participanten niet zo extreem. Roemenië is dan wel een land in het oosten van Europa met een heel andere geschiedenis, maar het blijft een Europees land. Dit zorgde ervoor dat er toch een zekere common ground bestond tussen mezelf en de mensen die ik er heb leren kennen. Daarnaast heb ik er specifiek niet voor gekozen om met een duidelijk afgetekende sociale groep te werken zoals de Roma, arbeiders of ouderen, maar mij open te stellen voor wat ik op mijn pad, op mijn wandeling zou tegenkomen.

In haar werk definieert Marilyn Strathern (1987) de antropologische praktijk als een discipline die “continues to know itself as the study of social behavior and or society in terms of systems and collective representations”. Hier hecht Strathern veel aandacht aan de representatie en minimaliseert daarmee de rol van het idee van de Ander, van het idee dat die Ander tegenover de Zelf geplaatst moet worden, als het Westen tegenover het niet-Westen (Abu-Lughod 1991). Wat er gebeurt wanneer een antropoloog zich begeeft op eigen terrein, wanneer de lijnen tussen de Zelf en de Ander in rook opgaan, dan wordt ook de vraag naar deze Ander minder vooraanstaand. De hegemonie van de distinctieve Ander wordt gebroken. Het probleem dat antropologie de Ander creëert, is dan ook een heel pijnlijk iets om onder ogen te zien. In *Putting Hierarchy in its Place* stelt Arjun Appadurai dat de native een resultaat is

van de antropologische verbeelding. Hij gaat verder met te stellen dat we in het schrijven van onze etnografie de Ander niet alleen creëren maar ook vastzetten in tijd en ruimte (Appadurai 1988). Blijkbaar zijn we met z'n allen niet zulke goede schrijvers, vertellers van verhalen, als we graag willen geloven (Starn 2015). Schrijven in een tegenwoordige tijd maakt van je participanten tijdloze wezens die een wereld bevolken die ahistorisch is, niet de onze. Schrijven in een verleden tijd maakt van het veld een plaats die niet meer is, een bevolking die achter is en archaisch (Fabian 1983). Anna Tsing (1993) raadt aan om meer in de eerste persoon te schrijven, om de auteur te introduceren in het veld en zo de invloed die deze heeft op het veld te onderkennen. Werkend in Roemenië betekent dit voor mij dat ik er attent op moet zijn niet te spreken over Roemenen, maar ook om mezelf niet af te zetten tegenover hen om zo die Ander te creëren.

Macht en een *raison d'être*

Een etnografie blijft een hoogst persoonlijke aangelegenheid (Fassin 2015), al is het van belang je ervan bewust te zijn dat er een veelvoud aan andere stemmen aanwezig zijn in de verhalen die het resultaat zijn van zulk een etnografische onderneming. Er moet duidelijk gesteld worden dat “every view is a view from somewhere and every act of speaking a speaking from somewhere” (Abu-Lughod 1991, 468). Binnen de discipline van de antropologie is er veel zelfkritiek, reflexiviteit en aandacht voor methode en epistemologie opdat het een discipline in constante verandering blijft (Ingold 2016). Zo keek James Clifford kritisch naar de etnografie als hij het beschrijft als een studie die verschillende ervaringen en feiten verzamelt, deze vervolgens losmaakt uit hun oorspronkelijke betekenis die gegrond is in een specifieke situatie om ze vervolgens als momentopname vast te leggen in tekst en te analyseren (Clifford en Marcus 1988). Hier gebruikt de antropoloog zijn aanwezigheid in het veld slechts om een claim te leggen op de waarheid en een zekere autoriteit te vergaren, schijnbaar meer autoriteit dan de mensen waarmee er wordt samengewerkt en die een inkijk in hun leven willen geven (Burman 2018). Deze kritiek die vooral een waarschuwing is naar de volgende generatie antropologen, heeft me geholpen in het positioneren van mezelf in mijn veld. Ik beseft dat het belangrijk is om mijn eigen ervaringen als dusdanig voor te stellen en duidelijk te maken dat wat beschreven wordt, een interpretatie van één persoon is, zij het dat er meerdere mensen hebben meegeholpen aan het eindproduct. Timișoara heb ik deze zomer als stad kunnen ontdekken. Mijn ervaringen van de stad zijn gegrond in de mensen die ik er sprak, maar de mensen die ik er sprak en wat ik begreep van hetgeen ze met mij wilden delen, is gegrond in de manier waarop ik de stad kende. Als student antropologie is het er in gehamerd de Ander aan het woord te laten, maar

is dat wel mogelijk als de antropoloog zelf ook aanwezig is en wanneer deze uiteindelijk als ultieme schrijver optreedt, iemand die werkt in de grensgebieden, maar schrijft in de centra van kennis (Anzaldúa 2015)? Etnografische studies creëren partiële waarheden, waarin de wetenschapper ook altijd gepositioneerd is én daarbovenop zijn studie als dusdanig dient te onderkennen (Clifford 1986).

De hele verdere voormiddag hang ik rond in het centrum, het is in deze eerste weken dat ik me hoofdzakelijk bezig houd met het leren kennen van de stad. Ik wil ervoor zorgen dat ik mijn weg kan vinden doorheen het centrum en ik wil een eerste bezoek brengen aan de formele herdenkingspunten die verspreid liggen doorheen de stad. Wanneer ik door het centrum van de stad wandel, is er weinig wat me ervan weerhoudt op te gaan in de menigte. Het is raar om een verhaal te willen schrijven over deze mensen, tenminste over sommigen onder hen. De vriendschapsrelaties die ik met hen zal opbouwen, zullen me helpen een wij-zij framework te doorbreken en door te dringen tot wat ik echt wil, een ontologie van het individu, onlosmakelijk verbonden met het decor van de stad.

Een glimp uit een andere wereld tonen, mensen meeslepen in een verhaal en bewegen, dat is de kracht van een etnografie (Pandian en McLean 2017). Dat is hetgeen antropologie gemeenschappelijk heeft met kunstvormen als poëzie en schilderkunst. Dit zet de antropoloog in de geknipte positie om iets persoonlijks in zijn of haar werk te steken, om de eindeloze resem teksten die verschijnen aan universiteiten te onderbreken, op te fleuren.

Eén van de manieren die mij geholpen heeft om mijn ervaringen op papier te zetten, zijn de free writes die Kirin Narayan aanraadt. Op deze manier verklein ik de stap naar het eigenlijke schrijven doordat ik mijn schrijven dichterbij mijn veldnotities breng. Kortverhalen kunnen hier het resultaat van worden zodat de mogelijkheid bestaat ze later te hernemen, er stukken uit over te nemen om te gebruiken, of gewoon om een specifieke situatie beter te onthouden zoals het op een hoogstpersoonlijke manier werd ervaren. Het resultaat van deze aanpak toont zich in de etnografische fragmenten die een analytische pauze inlassen in deze thesis en die u mee op wandel zullen nemen door Timișoara.

In een artikel uit 2016 schreef Tim Ingold dat “our protest will be of no avail unless we can explain what we mean by ethnography in terms of what is cogent and intellectually defensible” (Ingold 2016, 384). Het is voor mij dan ook prioritair om aan het begin van mijn verhaal dit te bespreken om op een zo concreet mogelijk manier te duiden wat de antropologische praktijk aan waarde heeft in mijn werk. Want enkel zo kunnen mijn bevindingen gestaafd worden, enkel zo kan antropologie als discipline blijven bestaan. Dit wordt niet bewerkstelligd door intellectueel taalgebruik, door welluidende verhalen of door het verwerven van appreciatie binnen de discipline, maar door het hanteren van een methode, een epistemologie die ons boven water houdt. De complexiteit van de antropologische praktijk maakt het moeilijk om deze vast te pinnen op één definitie of één benadering van de discipline. Het is geen studie van de Ander, want het aandeel dat je zelf hebt in de constructie ervan, is aanzienlijk. Het is geen verhaal, want één verhaal bestaat nooit. Eerder ligt zijn betekenis voor mij in de volledige immersie, die holistische kijk op iets wat radicaal anders lijkt. Antropologie krijgt zijn *raison d’être* via de verwevenheid met etnografie (Howell 2017). Tezamen vormen deze de basis voor een antropologische epistemologie waarin de nood naar intellectuele verbeeldingskracht groot is. Als antropoloog bewandel je immers altijd die dunne lijn tussen in en uit, tussen vrienden en participanten, tussen weten en voelen, altijd ergens net tussenin (Anzaldúa 2015). Dit is de geschikte plaats om verhalen te schrijven, om te leren over jezelf en anderen, andere individuen, met een kleine letter a.

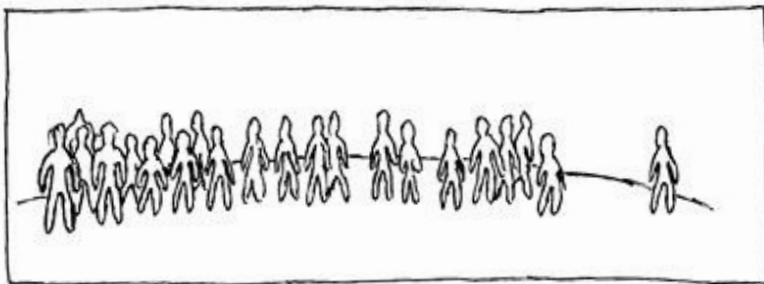
Die dag dat het zo warm was, die dag dat ik dacht Mr. Brightsight van The Killers gehoord te hebben in de lift, die dag had ik een interview in het centrum waar ik me goed op had voorbereid. Voor het interview had ik nog even afgesproken met Richard, die had die dag vroeger gedaan met werken. Hij was aan het vertellen over zijn vroegere vriendin en over de wijk waar zij samen een woning huurden. Dit gesprek dat overal en nergens over leek te gaan, heeft ervoor gezorgd dat ik mijn hele voorbereiding voor het interview van die namiddag in de vuilbak heb gestoken toen ik naar het punt van afspraak wandelde. Als antropoloog moet je luisteren naar wat mensen willen zeggen en daar iets mee doen, als iemand je iets niet wil zeggen, dan is het zo. De verhalen die je na afloop zal gebruiken, zijn toch zeer gesitueerd. Een etnografie is nu eenmaal wanordelijk, overweldigend en soms zelfs onaangenaam (McDowall & Ramos 2018).

“I speak therefore I am” (Inoue 2003). Deze uitspraak, die een draai geeft aan het iconische ‘Je pense donc je suis’ van René Descartes, legt volgens mij de vinger op een antropologische wonde. De fetisj van de stem en de verheerlijking ervan binnen een westers, academisch discours, domineert een groot deel van onze kennisproductie. In Roemenië merkte ik al snel dat het niet zo gemakkelijk is om iedereen een gelijke stem te geven: sommigen waren vlotter in het Engels waardoor we

beter konden communiceren, anderen wilden zich niet zo bloot geven waardoor de informatie tot op zekere hoogte oppervlakkig bleef. Als schrijver krijg ik nu de taak te kiezen wie iets zegt en wie niet; wie is, en wie niet is, de verhalen die je weergeeft en de verhalen die je verzwijgt. Dit is een heel moeilijke taak, want de verantwoordelijkheid komt bij mezelf te liggen. Het schrijfproces introduceert een zekere machtsverhouding (Fabian 1990). Het is hier dat Fabian een antropologisch dilemma opwerpt: “if writing is part of a system of intellectual and political oppression of the Other, how can we avoid contributing to that oppression if we go on writing?” (Fabian 1990, 767). Dit betekent dat ik op zoek moet naar een manier om die Ander te vermijden, hem te individualiseren. Het is immers te gemakkelijk om als een haas die naar koplampen staart, verblind te worden voor alles wat er verder rondom hem gebeurt en enkel nog maar te focussen op die lampen die hem onverbiddelijk zullen neerhalen. Zo mag een antropoloog zich ook niet blind staren op de Ander, omdat hij dan evenzeer naadloos zijn intellectueel einde tegemoet gaat.

Dus voordat ik u mee op wandel neem moet ik nog enkele vragen beantwoorden: hoe kan ik een verhaal vertellen zonder te vervallen in die antropologische observatie van de verdinglijkte Ander? Anna Tsing (1993) spreekt over de ‘Ik’ als auteur om een

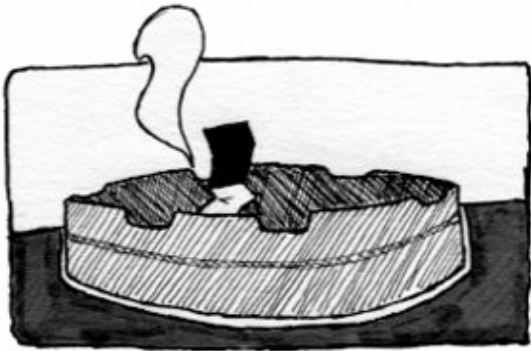
autobiografische stem te introduceren. Dit voorkomt de veronderstelling dat mijn aanwezigheid geen enkele invloed heeft op omstandigheden. Dit eerste hoofdstuk is dan ook hoofdzakelijk aan mezelf gewijd, niet uit narcisme, maar om u te waarschuwen dat alles wat volgt, geschreven is door diezelfde aspirant-antropoloog die de voorgaande pagina's volgekrabbeld heeft. Een laatste punt dat ik wil aanhalen is the denial of coevalness waar Johannes Fabian in *Time and the Other* (1983) voor waarschuwt: de mensen over wie je schrijft, bestaan in dezelfde wereld waar je schrijft, niet in één of ander verleden of ahistorische setting. We moeten veldwerk begrijpen als een altijd al bestaande activiteit waarvan de fundamenten in de taal liggen. Ik zie mijn opdracht dan ook als volgt: vertel een verhaal dat interessant is, dat theoretisch relevant is en dat gegrond is in datgene wat mij is toevertrouwd door iedereen die iets met mij wilde delen. En, dat allemaal zonder een verhaal te vertellen over Roemenen.

Verhaal 2: De herontdekking

Het collectief geheugen van de natie

In een veel te klein keukentje, op een veel te warme avond, verklaarde Richard de stad die zich voor ons - buiten het raam - uitstreckte, zijn liefde. Zijn hele jeugd bracht hij door in Maramureş, een regio in het noorden van het land, maar voor zijn studies kwam hij in 2013 naar Timișoara. Tijdens zijn opleiding aan het departement Keramiek van de Universitatea de Vest din Timișoara leerde hij de stad kennen. Sindsdien lijkt hij deze niet meer los te kunnen laten. Hij is er over aan het nadenken om in zijn vrije tijd rondleidingen te geven aan toeristen, om hen het Timișoara te laten zien dat zich volgens hem niet toont in brochures of stadsplannetjes. Hij kent de stad uit zijn duim, de stad die zich door zijn verhalen laat lezen en ervaren kan worden.

Hij legt zijn sigaret neer. Ondanks dat het raam openstaat, heeft hij de dampkap aanstaan en moet de deur naar de rest van de woning gesloten worden. Hij tuurt door het raam naar buiten en ik schrijf wat op in mijn notitieboekje. Zo zouden we onszelf in de weken die gaan komen nog vaak tegenkomen.

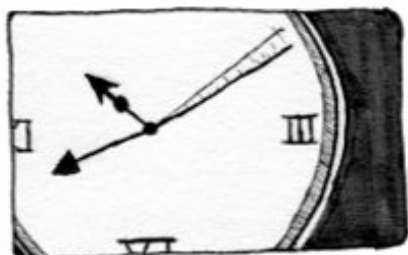
Voor mij voelde diezelfde stedelijke omgeving, die voor Richard zo betekenisvol was, aan als een onvatbaar geheel. Zoveel verhalen speelden zich er tegelijkertijd af dat er voor mij slechts een palimpsest zichtbaar was waarin ik geen enkele laag van betekenis wist te ontwarren. Ik ben dan ook niet betrokken geweest bij de semantische strijd waarvan deze stad als mnemonisch slagveld deel uitmaakte. De gevoelens die gekoesterd worden ten opzichte van deze plaatsen, kunnen gezien worden in het licht van een collectief geheugen. Ons geheugen, dat in zijn werking onderworpen is aan verschillende sociale omstandigheden (Cole 2001), fungeert eerder als een proces van reconstructie dan van reproductie (Rusu 2015). Momenten uit het verleden worden niet zozeer herbeleefd als dat ze worden herinnerd in het licht van al hetgeen ervoor, erna en tijdens dat moment aan de orde is. De term 'collectief geheugen' heeft zich vandaag sterk gepositioneerd in bepaalde takken van de menswetenschappen als memory studies of

heritage studies, maar is zeker ook niet meer weg te denken uit de antropologie. Er zijn namelijk niet meer samenlevingen zonder een geheugen dan dat er samenlevingen zijn zonder een geschiedenis (Lapierre 2017). Veel van deze academische interesse is te danken aan het pionierswerk van Maurice Halbwachs, een

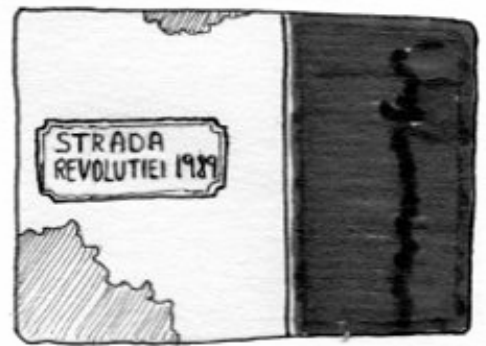
Frans filosoof en socioloog uit het begin van de twintigste eeuw. De eerste stappen in het theoretiseren van wat later het collectief geheugen zou gaan heten, werden gezet in een boek uit 1925, getiteld *Les cadres sociaux de la mémoire* en werden gedurende zijn leven verder uitgewerkt tot er postuum in 1950 *La mémoire collective* verscheen. Hierin poneert Halbwachs dat de werking van ons geheugen nood heeft aan referentiepunten. Volgens hem komt zulk een geheugen pas tot stand wanneer het in dialoog treedt met een sociale en materiële omgeving. Waar Halbwachs hier naar verwijst, is de plasticiteit van het geheugen (Bastide 1970). Dit zorgt er enerzijds voor dat een tastbaar referentiepunt of externe factor betrokken geraakt bij het herinneren in groep, maar ook dat anderzijds de herinnering zélf geboetseerd kan worden; deze plastische eigenschap van een collectief geheugen biedt een mogelijkheid tot reorganisatie of een verandering in de appreciatie ervan door diegenen die het zich al dan niet levendig kunnen herinneren. Dit brengt ons bij

één van de hoofpunten van Halbwachs zijn theorie, namelijk dat een collectief geheugen “altijd selectief is en alleen uit het verleden behoudt wat nog leeft of in staat is te leven in het bewustzijn van een groep die het in stand houdt” (Halbwachs 1992, 70). Vooraleer aspecten uit het verleden onderworpen worden aan de processen van herinneren, moet het verleden zinvol gemaakt worden in het licht van het heden. Door het verleden aan het werk te zetten, wordt het een object van constante making en remaking (Ingold 2012), bepaalde aspecten uit het verleden vervagen, komen terug op en brengen nieuwe gedachten met zich mee. Donna Haraway wijst er in *Staying with the Trouble* (2016) op dat het wel degelijk uitmaakt welke ideeën we gebruiken om andere ideeën te denken, welke herinneringen we gebruiken om nieuwe herinneringen te beleven. De interpretatie of vormgeving van het verleden creëert zo een mnemonisch slagveld voor het ideeëngoed van het heden (Rusu 2015). Op dit slagveld wordt beslist welke betekenis gegeven wordt aan het verleden. Er wordt een cultuur gecreëerd die uitgedragen kan worden. Zodra deze cultuur door gebruik van symbolen geconstrueerd en gefixeerd is, – zodra het narratief in plaats gekomen is – is een andere levenswijze vaak ondenkbaar (Hansen 2012).

Verdergaand op deze notie van het collectief geheugen bouwde Pierre Nora (1989) het idee van Les lieux de mémoire: plaatsen die een geheugen vasthouden. Deze kunnen verschillende gestalten aannemen: formele monumenten die zijn opgericht ter herinnering van een persoon of evenement, maar evenzeer een leeg huis op de hoek van de straat waar je bepaalde jeugdherinneringen hebt opgedaan, een plein waar mensen bijeen kwamen of een straatnaam (Donohoe 2006). Op al deze manieren kunnen plaatsen verhalen losrukken die er zijn vastgehouden, soms heel algemene gevoelens, soms hoogst persoonlijke anekdotes. Timișoara is op het vlak van betekenisvolle plaatsen een doolhof van monumenten. De revolutie die er in 1989 uitbrak, heeft duidelijke sporen nagelaten in het hedendaagse straatbeeld. Het plein voor de kathedraal dat vandaag volstaat met terrasjes en lachende mensen, wordt omringd door gebouwen waarvan kogels de muren zwaar hebben toegetakeld. Het appartement waar ik verbleef, is gebouwd in de typische, zware, betonnen bouwstijl waarvoor het communisme bekend staat. Al deze plaatsen dragen een betekenis. Binnen de menswetenschappen wordt de omgeving maar al te snel gezien als een neutrale achtergrond waartegen de sociale relaties zich afspelen (Heynen 2013). Hier wil ik tegenin gaan en de gebouwde omgeving van Timișoara de meer betekenisvolle rol toeschrijven die het aanneemt in het vasthouden van gedachten, in het mediëren van levens en het bewerkstelligen van relaties. Deze relaties kunnen ontstaan uit interacties tussen mensen, maar ook zeker tussen mensen en plaatsen. De stad dient als toneel voor levens van mensen en dat toneel is betekenisvol (Heynen 2013): de straatnamen, de grote pleinen, zelfs de grauwgrijze kleur van het beton tekent de relaties die mensen aangaan, de gevoelens die mensen koesteren en de verhalen die mensen vertellen. Het is dit betekenisvolle netwerk dat dient uitgevouwen te worden om verhalen te leren begrijpen over een tijd die niet meer is.

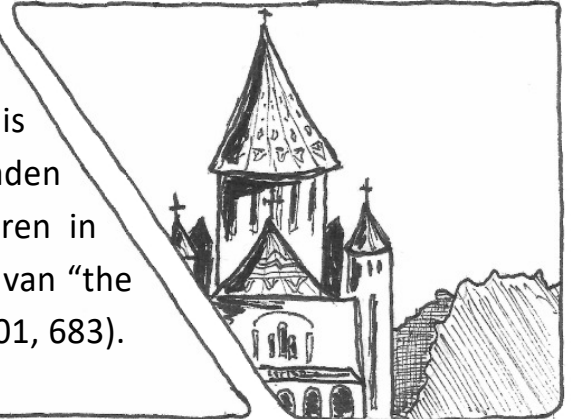

Deze fenomenologische ervaring van diezelfde gebouwde omgeving die gelijkaardige locaties van elkaar onderscheidt en door hoogst persoonlijke ervaringen betekenisvolle plaatsen creëert, levert een groot aandeel in de vignetten die hier besproken worden. Vooraleer er met deze visie op het stedelijk weefsel overweg gegaan kan worden, dient deze benadering zelf te worden uitgediept om zo van naderbij bekeken te kunnen worden. De nadruk die in een fenomenologische kijk op de gebouwde omgeving wordt

De nadruk die in een fenomenologische kijk op de gebouwde omgeving wordt aangenomen, legt de nadruk op het ervaren van de ruimte en het 'subjectieve' en 'geleefde' aspect van een plaats (Casey 2001). Het stedelijk weefsel dient als plaats gedefinieerd te worden om het te onderscheiden van zogenoemde non-places, waar authenticiteit uit gezogen wordt door de expressieloze aanzichten van zulke locaties zoals tankstations en shopping centra (Lefebvre 1991).

Niet het onderscheid tussen herkenbare architecturale constructies en vergeetachtige appartementsblokken is hier een factor, wel de mate waarin deze plaatsen geladen zijn met ervaringen, de wijze waarop ze zich vastankeren in iemands belevingswereld eerder dan het louter opvullen van "the volumetric void in which things are positioned" (Casey 2001, 683).

Ik volg Edward Casey, een amerikaans filosoof die hoofdzakelijk geschreven heeft over de fenomenologie, wanneer hij stelt dat een plaats een "immediate environment of my lived body" (2001, 683) is en dat deze "an arena of action that is at once physical and historical, social and cultural" (Casey 2001, 683) constitueren. Het proces van place-making waarbij mensen hun omgeving stukje bij beetje betekenis geven, waarbij ze putten uit ervaringen om 'gevoel voor plaats' te ontwikkelen, berust veelal op voorbije gebeurtenissen, die ons terug leiden naar een collectief geheugen.

Het gevoel voor plaats en de processen die schuil gaan achter een collectief geheugen werken elkaar in de hand en maken dat het stedelijk weefsel enerzijds gekenmerkt wordt door hoogst persoonlijke ervaringen maar anderzijds ook het canvas biedt waarop hegemonisch gedachtengoed wordt gepresenteerd. Dit alles draagt bij tot het creëren van een heus stedelijk manuscript, de ontcijfering van fracties hiervan worden aangebracht in de hoofdstukken die u reeds gelezen hebt en nog volgen.

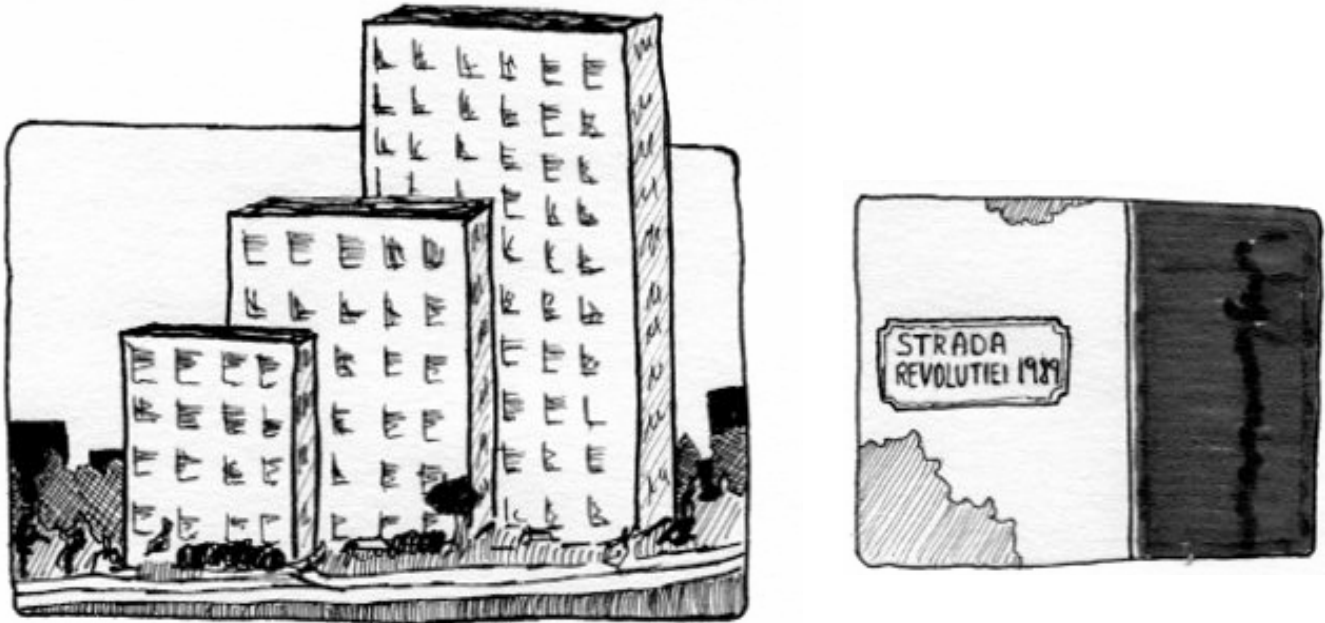
Melancholie naar een natie in vertellingen

Op die avond, in die veel te warme keuken, wordt het verdere verloop van mijn verblijf in Timișoara vastgelegd. We beslissen samen dat we vanaf dat moment zoveel mogelijk gaan rondwandelen: door het toeristisch centrum van de stad, maar ook door de buurten die zich daarrond begeven en waar het verleden van de stad pas echt zichtbaar wordt. Laag voor laag gaan we het palimpsest, dat deze stad is, bekijken. Zo besef ik dat dit de manier wordt waarop ik tewerk zal gaan. Stukje bij beetje zal ik de stad leren kennen doorheen verhalen over het verleden en aspiraties naar de toekomst toe.

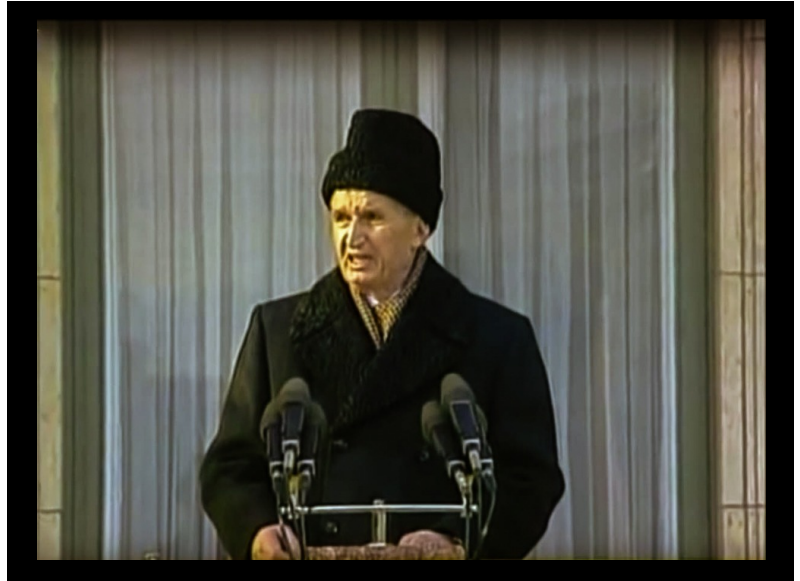
Timișoara lag dertig jaar geleden aan de bakermat van de hevige protesten die er uiteindelijk voor zorgden dat Ceaușescu, die op dat moment reeds 21 jaar als secretaris-generaal van de Roemeense Communistische Partij het staatshoofd was, afstand van de macht nam. De communistische periode van het land ligt vandaag dan wel in het verleden, in Timișoara is dit nog sterk aanwezig in het dagdagelijkse leven. Die 'andere' maatschappij die er was voordat Roemenië toenadering zocht tot Europa en het kapitalistisch Westen, is nog moeilijk te vatten. Appadurai wijdt in *the future as a cultural fact* (2013) een hoofdstuk aan wat hij the nation of narration noemt, een land in vertellingen: een samenleving die achterblijft in de gedachten van mensen, in de directe omgeving en in de gebruiksgoederen die veelal resteren en wordt aangevuld met verhalen over hoe het in die andere tijd was. Een algemene tendens lijkt haast dat mensen menen dat Roemenië zijn plaats opnieuw moet zoeken in het internationale discours dat gekenmerkt wordt door neoliberalisme en kapitalisme. Maar om het met de woorden van Barbara Goodwin te zeggen: "we can only escape from one ideology into another" (2016, 28). De politieke leemte na de val van het communisme werd in 1989 al snel ingevuld door een nieuwe elite die ontsproot uit de oude nomenklatoera, een kleine politieke en bestuurlijke elite die vaak banden had met de 'securitate' of geheime dienst van het socialistisch regime. Deze machtsomwenteling gaf de ruimte aan de corruptie die er vandaag nog steeds stevige voeten in de aarde heeft (Rusu 2015). De initiële dromen van een beter leven na de revolutie ruimden plaats voor een nieuw wantrouwen ten opzichte van de heersende klasse (Verdery 1996)

en meer en meer mensen beginnen melancholisch te spreken over de tijd van vroeger 'waarin er tenminste zekerheid was'. Die communistische periode die niet langer reëel is, maar enkel nog bestaat als een nation of narration, deze imaginaire natie heeft sporen nagelaten in de gebouwde omgeving: in de formele herdenkingspunten aan de opstanden van 1989, in de straatnamen die de stad doorkruisen en zelfs in de megalomane appartementsblokken waar nog een groot deel van de bevolking huist. Het communisme sluimert er rond in het dagelijks leven als een spook, nooit helemaal afwezig en toch ook niet helemaal aanwezig (Derrida 2006).

Qu'est-ce qu'une nation? Deze vraag kreeg een centrale rol in het werk van Renan, een Frans filosoof uit het einde van de negentiende eeuw. Zijn antwoord luidde als volgt: "having suffered together unifies more than joy does" (1990, 19). Aangezien tegenslagen de bevolking aanzetten tot het herdenken of tot het opnemen van bepaalde taken binnen het land, fungeert dit als een katalysator van de natie. Wanneer we deze logica in acht nemen, blijken de trauma's uit de twintigste eeuw van cruciaal belang voor het natiegevoel (Anderson 2006 [1983]). Zulk cultureel trauma is veelal verankerd in het collectieve geheugen van een bevolking en vormt de pilaren voor een culturele identiteit van de gemeenschap (Rusu 2015). Maar zijn deze ervaringen intrinsiek traumatisch of moeten deze als dusdanig gemaakt worden? Jeffrey Alexander (2004) berust in een sociologisch-reflexieve benadering van het cultureel trauma wanneer hij stelt dat geen enkele historische gebeurtenis automatisch of noodzakelijk traumatisch is. Binnen dit discours is ruimte voor betekenisgeving en wordt de naturalistische, intrinsieke band tussen gebeurtenis en waardering gebroken. Een gebeurtenis moet dus als traumatisch gemarkeerd worden. Hiervoor kan teruggevallen worden op de notie van het collectief geheugen. Morele ondernemers worden ingezet om ervoor te zorgen dat er een specifiek overkoepelend narratief door de bevolking opgenomen wordt binnen het hegemone gedachtegoed (Rusu 2015).

Het gebruik van trauma en het collectief geheugen om een natiegevoel te creëren en de bevolking bij elkaar te houden, leunt sterk aan bij wat Antonio Gramsci (1982) te zeggen heeft over de staat. Voor hem is 'de staat' niet enkel het politiek orgaan dat zich bezig houdt met het bestuur van een land. Dit is slechts één van de taken van de staat. Volgens Gramsci hoort hier ook het geheel van praktijken bij die samenvallen onder de noemer van de civiele maatschappij, namelijk het doordringen van het hegemonisch gedachtengoed dat zich steeds dieper weet te wortelen in het dagelijks leven van de bevolking. Dit is exact hetgeen gebeurde met het communistische gedachtengoed in Roemenië na de val van Ceaușescu. Een nieuwe elite kwam aan de macht en had belang bij de creatie van een vernieuwd hegemonisch gedachtengoed. Hierin speelde de framing van het communisme als cultureel trauma

een cruciale rol. Een nostalgie naar het communistisch verleden is namelijk datgene dat de nieuw opgestane elite wilde vermijden. Zij waren namelijk de 'winnaars' van de revolutie, van een schijnbare omschakeling naar een neoliberale kapitalistische samenleving zoals deze in Europa en de Verenigde Staten terug te vinden was. Dit gedachtengoed werd verspreid onder de bevolking dankzij memorialistic literature. Na 1989 kende Roemenië een ware memorialist boom: alle 'traumatische' ervaringen van slachtoffers onder het communistisch bewind konden plots geuit worden in een genre dat heel toepasselijk detention memoirs gedoopt werd (Rusu 2015). Dit houdt in dat de accumulatie van ervaringen een uitweg vindt en kan geëxtrapoleerd worden naar het publieke domein.

Praten over een 'Andere' samenleving

In het nadenken over het verleden moeten we ons afvragen welk verleden we proberen te herinneren. Het communisme werd namelijk op heel verschillende manieren ervaren door heel verschillende mensen: de weelde van het paleis van Ceaușescu in Boekarest staat immers in sterk contrast met een kleine arbeiderswoning in Fabrik, de sterk verarmde wijk in Timișoara. Het verleden is overal aanwezig, niet enkel in verhalen en monumenten, maar ook in de dagdagelijkse geleefde realiteit van de mensen in Roemenië. Dit maakt de mensen er tot kenners van hun eigen leven (Taussig 1980). Het is van belang om de ander serieus te nemen en te luisteren. Enkel op deze manier kan het onzichtbare zichtbaar gemaakt worden. Enkel zo kunnen plaatsen die voor mij geen betekenis hebben, maar voor anderen van levensbelang zijn en de grondvesten vormen voor die nation of narration - dat spook dat zich afvraagt of het nu werkelijk beter is - ook voor ons op een kier opengaan.

“Kijk eens naar buiten, best een uitzicht, toch?”, Vraagt Richard me terwijl hij zijn sigaret neerlegt en een slok van zijn craft beer neemt. De zon is aan het ondergaan boven de stad en er speelt een lichtspel op de daken die schitteren in de avondzon. Vroeger woonde hij met zijn vriendin in Fabrik, die sterk verarmde wijk aan de heel andere kant van de stad. Daar was het minder warm, maar hadden ze ook niet zo een uitzicht.

Hetgeen het meest opvalt vanop de tiende verdieping, zijn de andere appartementsgebouwen die her en der uit het stedelijk oerwoud oprijzen. “Ik zei niet dat het een mooi uitzicht was”, lacht Richard en hij wijst naar een cluster van drie appartementsblokken die elk, net zoals het onze, tien verdiepingen tellen. Zijn sigaret dooft uit, ik klap mijn notitieboekje dicht en we gaan elk naar onze kamer. Stilaan begint het bij me te dagen dat dat communisme waarvoor ik naar hier ben gekomen, niet zo makkelijk valt vast te pinnen.

De vraag die in het bovenstaande stuk voor het eerst aan bod komt, vraagt om nog een toevoeging, eentje die verder resoneert met de nation of narration van Arjun Appadurai: de vraag naar terminologie, naar hoe we nu kunnen praten over die samenleving van dertig jaar geleden die er zo fundamenteel anders uitzag. Eerst moeten we ons afvragen hoe we verwijzen naar ‘die samenleving’ met zijn sociale karakteristieken die zo anders waren dan de samenleving die zich vandaag op datzelfde grondgebied bevindt.

Het probleem dat hier opduikt, is van dezelfde aard als wat Edward Saïd in *Orientalism* (1978) aanhaalt omtrent het Midden-Oosten en Maria Todorova poneert omtrent *Balkanisms* (1997), namelijk of een samenleving gekend wordt door zijn zelf-benaming of door externe benamingen, en welke dan wel relevant zijn (Kabakchieva 2010)? Is het correct om termen als “communisme”, “centraal geleide economieën”, “socialisme”, “écht socialisme”, “Sovjetstaten”, “stalinistisch totalitarisme” of gewoon “totalitarisme” als synoniem te gebruiken of hebben al deze termen een andere nuance? Petya Kabakchieva (2010) constateert hieromtrent dat de ideologische lading die zich rond al deze termen geclusterd heeft weinig ruimte laat voor nuance, maar dient toch - misschien zelfs net daarom – de nodige aandacht te krijgen, zeker vanuit academische hoek.

Het bestempelen van die 'andere' samenleving kan volgens haar dan ook op een heterogene manier gebeuren, afhankelijk van de specifieke interesses van de onderzoeker. Ik laat me dan ook het liefst leiden door mijn respondenten en de situaties waarin deze termen aan bod zullen komen. Mijn westerse achtergrond neigt me in een richting van denken in dualismen, van denken over die andere samenleving als verschillend van het kapitalisme. Maar er zijn zoveel manieren om over deze samenleving te spreken: in termen van het sociaal kapitaal van Pierre Bourdieu, van Mark Granovetter zijn theorie van embeddedness of de netwerken die werden uitgedacht door Marcel Mauss of Claude Lévi-Strauss. Doorheen deze tekst hoop ik dichterbij een begrip van die 'Andere' samenleving te komen door interacties, door verhalen en door vergezichten over het stedelijk weefsel – vanop de torenhoge tiende verdieping van mijn verblijf - zonder de hoogmoed te hebben deze in een schema te willen plaatsen of zelfs maar te bestempelen als zijnde iets en niet iets anders.

Wandelen, tekenen en perplexiteit

De volgende dag sta ik te wachten aan de ingang van de Universitatea de Vest din Timișoara. Iets na de middag zie ik er Richard. Hij komt naar buiten en vraagt me of ik geen zin heb om zijn kantoor eens te zien. We gaan binnen in de inkomhal van hoofdgebouw van de faculteit, zijn lokaal is gelegen in een achterbouw, maar hij moet nog even iets gaan halen. Ik zet me even en kijk naar het laminaat dat op de grond ligt. Wanneer Richard terugkomt en me naar de grond ziet staren, begint hij te vertellen. Het laminaat waar ik zo toevallig naar aan het kijken was, was blijkbaar enkele jaren geleden geleverd aan de hele kunstfaculteit van de universiteit. Vijf vrachtwagens vol laminaat arriveerden, maar twee reden er terug weg en nu ligt er, volgens Richard, in een of andere ambtswoning in Timișoara hetzelfde laminaat als in de inkomhal van de kunstfaculteit.

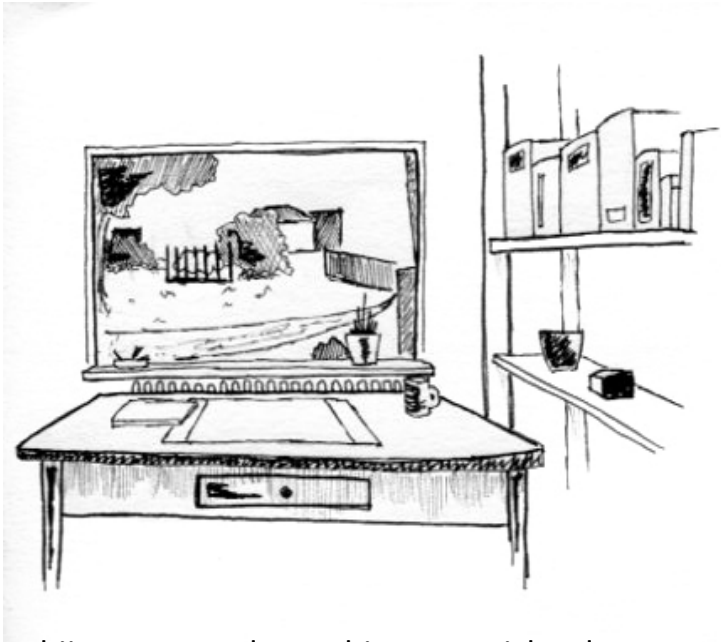
Mijn methode ontleen ik aan wat Rebecca Solnit beschrijft als wandelen en hoe “Walking is a mode of making the world as well as being in it” (2001, 29). Hiermee wil ze duiden op het feit dat de materialiteit van de stad door mensen betekenis krijgt, maar dat het ook deze materialiteit is die betekenis geeft aan de mensen die er hun leven leiden. Met dit in het achterhoofd wil ik op zoek gaan naar de interactie tussen de gebouwde omgeving en de sociale actoren, tussen making en being made.

Op onze schijnbaar doelloze wandelingen doorheen de stad probeer ik me als antropoloog op een Socratische manier op te stellen en vragen te stellen, want vanuit het perspectief van Socrates zijn er geen antwoorden, enkel hernieuwd nadenken (Mattingly 2019). Met dit hernieuwd nadenken wil ik mezelf en mijn vrienden prikkelen om ook uitleg te geven over wat doodnormaal lijkt, datgene waar we normaliter niet over hoeven na te denken, datgene wat vanzelfsprekend lijkt of wat niet opnieuw onderworpen wordt aan nadenken. Deze categorieën kunnen we ook terugvinden in de filosofie van Hannah Arendt. Zij noemt dit 'bevroren concepten' waarmee ze als politiek denker vooral wil duiden op ethische en politieke ideeën. Ik wil in het zog van Cheryl Mattingly (2019) dit ontdooien van concepten verderzetten en ook het dagdagelijkse includeren, de perplexing particular. Haast alles om ons heen heeft het potentieel in zich om verbonden te zijn aan een goed verhaal, een interessante discussie of een langdradige gedachte. Dit hele hoofdstuk dat ik 'de herontdekking' heb genoemd - en bij nader inzien deze hele thesis - oogt op deze perplexing particular, om iets waarvan ik een eerste indruk heb, door interactie met andere, door het in vraag stellen van hetgeen ik weet, alles om me heen zichzelf te zien hernieuwen, te zien ontdooien. Cheryl Mattingly geeft in haar omschrijving van deze strategie enkele vragen aan die hierbij kunnen helpen: "Something has happened, we have had an encounter, but what is it that has happened? Who is this person or this object or this scene that confronts me, or engages me, or appears to me in a way that I cannot quite account for" (Mattingly 2019, 427)? Deze perplexiteit waardoor we getroffen kunnen worden, heb ik zoveel mogelijk op gezocht, zittend op een bankje of wandelend over een plein. Het zijn momenten als toen in de inkomhal van de kunstfaculteit dat heel normale dingen heel uitzonderlijke verhalen opleveren. Alles kan zomaar ineens uitbarsten in verhalen, alleen moeten we er aandachtig voor zijn (Fabian 2012).

De verhalen die zich stilaan rondom me beginnen te ontvouwen, hebben een sterk visueel karakter. Net als het collectief geheugen dat vastgezet raakt in de restanten van het verleden, zijn ook de verhalen hierin vervat. Het verhaal en de herinnering ontmoeten elkaar door de materialiteit van het beton, door een gat in een hek dat uitkijk biedt op een achtertuin. Afbeeldingen zeggen vaak meer dan duizend woorden en helpen vaak duidelijk te maken wat anders verscholen blijft achter diezelfde woorden. Maar het realisme van een foto kan soms in de weg komen te staan van de boodschap (McCloud 1993). Een foto geeft alles weer, zolang het zich maar voor de lens bevindt. Deze afbeeldingen zijn een vorm van not seeing, het gaat voorbij aan ons vermogen het beeld te analyseren. Vele afbeeldingen in etnografische werken creëren dan ook niet meer dan een afwisseling tussen de lijnen tekst, een prentje om overheen te kijken (Causey 2016). Hier maakt de graphic novel als medium zijn intrede. Tekenen geeft de tekenaar een semantische aflossing (Causey 2016). Het biedt de mogelijkheid een moment vast te leggen, maar ook een tijdspanse, een landschap, een gebeurtenis of een gevoel. Kortom, in een tekening kan de etnograaf kwijt wat hij niet in woorden kwijt kan (Vannini 2015). Zodra een herinnering zich gevestigd heeft, kan deze gereconstrueerd worden in een tekening, in een interpretatie – zonder dat er gekeken wordt naar vaardigheid of stijl van de tekenaar. Tekeningen kunnen later nog herinneringen naar de voorgrond brengen die anders verloren gegaan waren in dat gigantische geheel dat het verleden is (Taussig 2011). Deze ideeën krijgen pas hun betekenis wanneer ze gerealiseerd worden in de wereld extern aan onszelf (Kandinsky 1912). Net omdat de mens zich begeeft in een materiele, visuele wereld om zijn herinnering te construeren, lijkt een graphic novel mij het gepaste medium om over herinneringen te schrijven.

Een gevangen genomen wolk

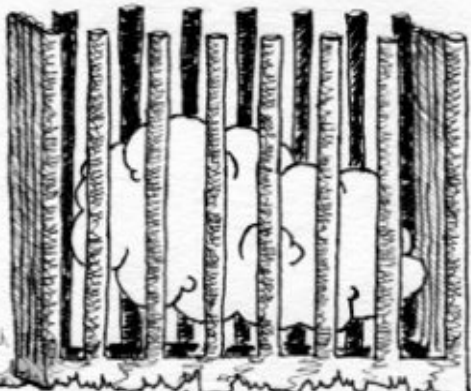

Aan de achterkant van de kunstenfaculteit ligt Richard zijn kantoor. Binnen is het er gezellig, met een groot raam dat uitzicht biedt over de tuin van de faculteit, hier bevinden zich verschillende conceptuele werken. Richard wijst me er eentje aan dat van Ioan is, iemand die ik eerder die week voor de eerste keer heb ontmoet. Het is een wolk die gevangen zit in een kooi. Ioan heeft iets met wolken, vertelt Richard me, niet enkel hier in de tuin staat er eentje, maar sinds kort heeft hij één van zijn werken mogen plaatsen in de botanische tuin van de stad. Het lokaal zelf ligt er eerder leeg

bij, op wat oude machines na. Richard vraagt: Vraag je je niet af waarom het er hier zo bij ligt? Dat vroeg ik me inderdaad af, maar ik heb geleerd om eerst te wachten met mijn vragen. Richard vertelt graag en zal ongetwijfeld de meeste van mijn ongestelde vragen alsnog beantwoorden, wanneer hij het er tijd voor acht. Het blijkt dat zijn vroegere collega, de persoon die voor hem werkte aan de faculteit, bij zijn vertrek een inval geënceneerd had en veel van de materialen die voor handen waren, had mee genomen.

Die wolk die daar in de tuin van de universiteit gevangen zit, waar Richard dag in dag uit naar kan kijken, kan je zien als een metaforische visie op Roemenië, eentje die door veel jongeren in het land wordt gevolgd. Ioan, Richard en nog veel meer mensen vertellen over hun vrienden die in het buitenland werken en leven, die Roemenië en zijn problematieken achter zich hebben gelaten. Voor Ioan en Richard ligt dit anders, zij weten maar al te goed dat ze ten allen tijden kunnen vertrekken. De ouders van Richard verblijven in Groot-Brittannië en hij zegt dat hij heel blij is voor hen, ze hebben heel hun leven hard gewerkt en nu kunnen ze eindelijk genieten van hun leven. Het probleem lijkt te zijn dat mensen het land verlaten. Vooral jongeren zoeken hun heil ergens anders in Europa. Zoals die wolk in de kooi kunnen ze elk moment uit de kooi

ontsnappen, maar toch is deze er en toch voelen sommigen zich erdoor gevangen genomen. Richard heeft er zelf ook over nagedacht om Roemenië achter zich te laten en zich bij zijn ouders in Groot-Brittannië te vestigen maar hij heeft het gevoel dat hij een verantwoordelijkheid heeft, dat hij zijn land niet verder mag laten wegwijnen aan de randen van Europa.

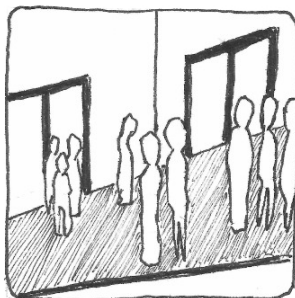
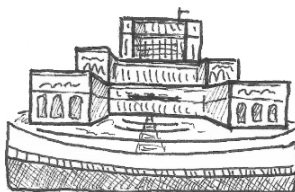
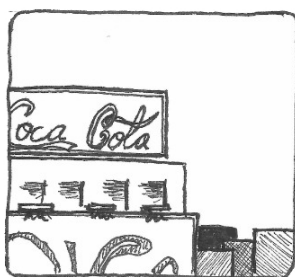

De rol van Roemenië in Europa is moeilijk vast te pinnen. Wat misschien nog moeilijker is, is de omkering van deze vraagstelling: wat is de rol van Europa voor Roemenië. Roemenië ligt aan de buitengrens van Europa, zowel in geografische zin als in ideologische zin. De geschiedenis die Roemenië en de rest van Oost-Europa kenmerkt, is een andere dan die van het Westen. In het jaar 8 n.C. werd Publius Ovidius Naso verbannen naar Tomis, het huidige Constanza aan de Roemeense kust van de Zwarte Zee. Deze verbanning naar de uithoek van het rijk leidde hem weg van het machtscentrum dat Rome toen was. Maar net zoals Ovidius zich toen in een verre uithoek bevond, geven Richard, Flavius, Olëg en vele anderen aan dat ze zich nog steeds afwezig voelen. Hun Roemenië bevindt zich vandaag nog steeds in een uithoek, weg van kapitaal of macht, zonder stem en zonder verhaal.

Verhaal 3: De revolutie uitvouwen

Een revolutie uitvouwen

De uitbraak van de Roemeense revolutie begon dan wel in Timișoara waar na de excommunicatie van de Hongaarse predikant László Tőkés de mensen voor het eerst op straat kwamen. De protesten sloegen snel over naar andere steden in het land en bereikten al snel Boekarest waar de protesten het meest heftig waren. Om de sporen van die gebeurtenis te kunnen volgen en de revolutie te kunnen plaatsen in een groter kader dan enkel zijn restanten in Timișoara, bracht mijn veldwerk me ook naar Boekarest. De stad die als hoofdstad van het land aan de basis van het socialistisch bestuur lag, moest me helpen om de revolutie beter te conceptualiseren, eerder dan deze enkel te kennen als een specifieke gebeurtenis die plaatsvond in een specifieke stad (Zigon 2015).

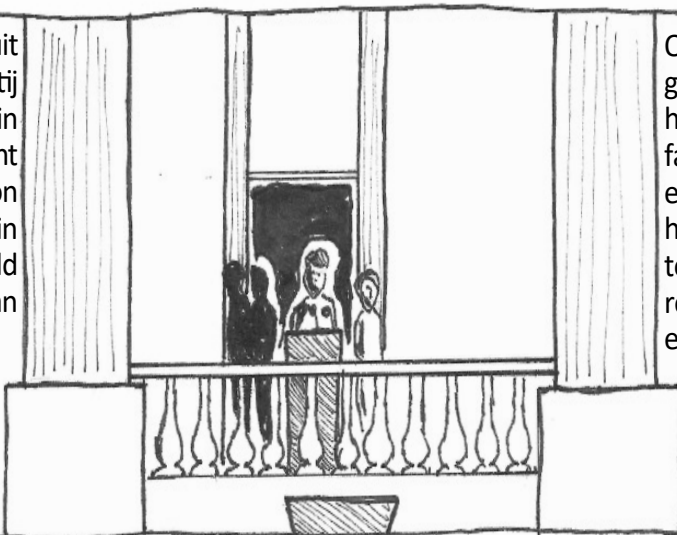

Al snel wordt duidelijk dat Boekarest heel anders is dan Timișoara of misschien is 'anders' niet het juiste woord. Het is er extremer, extremer Westers, maar ook zeker extremer postsocialistisch. De weelde van het Palatul Parlamentului overtreft alles wat ik in de Banat zag. De Roemeens-orthodoxe kathedraal van Timișoara valt in de schaduw van de Catedrala Mântuirii Neamului (de kathedraal van de Verlossing van het Roemeense Volk) en de armoede in de Armeense wijk en rondom het noordstation is meer zichtbaar dan die in Fabrik. Maar wanneer je op het Piața Unirii (het plein van de Eenheid) staat, omringd door hoge gebouwen waar billboards met reclame voor Coca Cola bovenuit toornen, turend naar het parlamentsgebouw op een heuvel in de verte, omgeven door toeristen die met elkaar praten in alle talen, dan heeft het Westen zijn greep op de stad Boekarest beduidend zichtbaarder vastgezet dan in Timișoara.

Dat mijn veldwerk, of mijn nieuwsgierigheid - als die niet één en hetzelfde zijn - mij heeft weggeleid uit Timișoara, mijn uitvalsbasis, is na afloop cruciaal gebleken. Het heeft me beter doen beseffen dat Timișoara geen miniatuurversie van het gehele land is. De indrukken die ik in Boekarest opdeed, hebben dit bewerkstelligd. Het paleis dat Ceaușescu voor zichzelf liet bouwen - en het huis van het volk liet noemen - wordt vandaag in oppervlakte enkel overtroffen door het Pentagon in Washington D.C.

De bouw van het complex dat een ruimte van 365 duizend vierkante meter opneemt, bracht extra moeilijkheden met zich mee om het in het centrum van een reeds volgebouwde stad op te trekken. Enkele kerken, synagogen en een complete woonwijk werden afgebroken om plaats te ruimen voor het megalomane project. Tijdens een rondleiding doorheen de opengestelde vertrekken van het paleis vertelt een gids ons dat er voor de bouw geen budget was vastgelegd. Niets was teveel. Verder zou één op de drie volwassen Roemeense mannen tot op zekere hoogte betrokken geweest zijn bij de bouw, maar ondanks deze enorme inspanningen raakte het project nooit af onder het beleid van Ceaușescu. Hij heeft er nooit gewoond gedurende zijn heerschappij. Het proces vatte aan in 1984, maar toen vijf jaar later de revolutie uitbrak, was het nog niet afgewerkt. Vandaag is het gebouw open voor publiek, al is slechts één procent van de ruimtes toegankelijk. Verder dient het als parlement waarin - met weinig gevoel voor subtiliteiten of symboliek - het kantoor dat voorbestemd was het bureau van Ceaușescu zelf te worden, nu ingepalmd is door de huidige eerste minister van Roemenië. De Boulevard Unirii, de laan van de eenheid, leidt je recht van het paleis naar hart van de stad. De open boulevard doet denken aan de Avenue des Champs Élysées te Parijs en moest een duidelijk teken zijn dat Roemenië een welvarend land was.

Het hoofkwartier van waaruit de communistische partij werkte, was gelegen in Boekarest. Het centrale punt van het gebouw is een balkon dat uitkijkt over het plein waar nu een standbeeld staat. Het is dit balkon van waarop Ceaușescu samen met zijn vrouw Elena op 21 december 1989 voor een laatste keer het Roemeense volk toesprak.

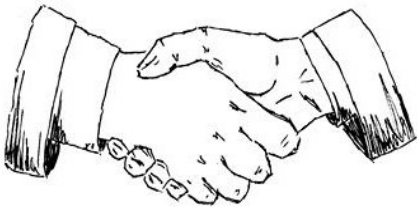

Op dat moment zou hij zo verblind geweest zijn door de jaren aan het hoofd van een regime met faraonische proporties dat hij niet eens doorhad dat het volk hem aan het uitjouwen was in plaats van toejuichen. Hier heeft een revolutie die begon in Timișoara, een geografische uithoek van Roemenië, op nauwelijks een week tijd het centrum van het land bereikt waar het onstilbaar zal blijken.

Dat een revolutie zou plaatsvinden in de periferie, werd reeds door Lenin beargumenteerd in 1908. Daar zou het kapitaal volgens hem niet de mogelijkheid hebben om sociale vrede af te kopen. Vermits het kapitalisme volgens het gedachtengoed van Marx waar Lenin zich bij inschreef, zichzelf enkel in stand kan houden door exploitatie van gebieden en personen die hier geen deel van uitmaken, of zich aan de periferie van de kapitalistische wereldorde bevinden, zal het keer op keer de periferie zijn waar het nieuwe – de tegenbeweging - ontstaat. Met deze uitspraak wilde Lenin toentertijd Rusland aanduiden als locatie voor de revolutie van het volk. Hij sprak over Rusland als zijnde aan de rand van Europa. Vele jaren later vindt binnen de socialistische wereldorde eenzelfde revolutie plaats, opnieuw ontstaan in de periferie, maar nu met Rusland – en meer specifiek Moskou - als epicentrum waar zich de macht bevond en waar veel middelen naartoe verdwenen. In deze machtsverhouding werden de Oost-Europese satellietstaten naar de periferie verdreven. In 1989 herhaalde de geschiedenis zichzelf en vond de revolutie wederom plaats in de periferie. 30 jaar later bevinden de Oost-Europese landen zich tot op zekere hoogte nog steeds aan de rand.

Een nachtelijke treinrit

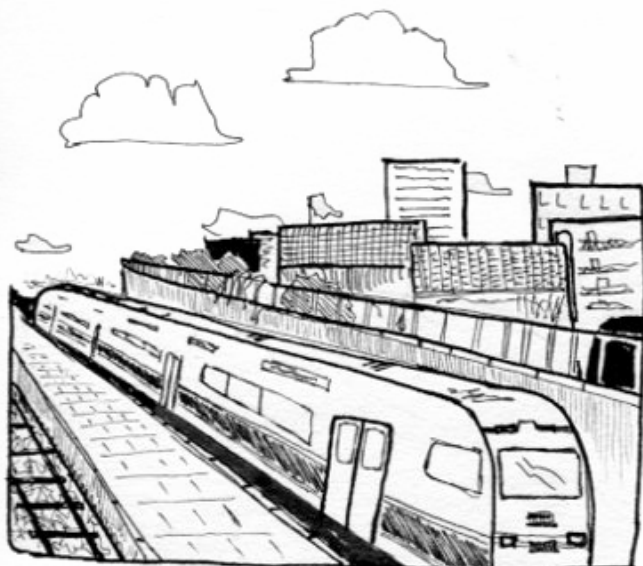
Na vier dagen in Boekarest te hebben verbleven is het tijd om terug te keren naar mijn uitvalsbasis in Timișoara. Om de reis te ondernemen had Richard me aangeraden een slaaptrein te pakken. Deze zou me van het noordstation van Boekarest naar het noordstation van Timișoara brengen. Op 10 uur tijd zou ik het hele land, gehuld in nachtelijke duisternis, doorkruisen. Er was nog een goede raad die Richard me expliciet op het hart drukte: koop een ticket van een private maatschappij om de reis te ondernemen en

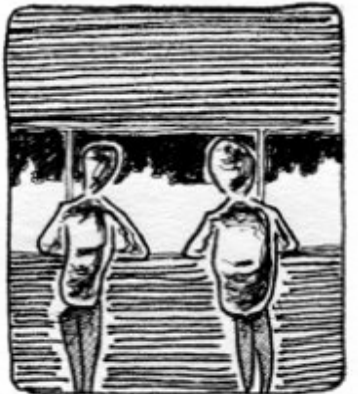
stap vooral niet in een wagon van de CFR Călători, de Căile Ferate Române (de Roemeense Nationale Spoorwegen). Hij raadde me een specifiek bedrijf aan dat slaaptreinen inlegt die het hele land doorkruisen. Deze trein zou volgens hem zowel moderner moeten zijn

als een betere bediening moeten hebben. Eens aangekomen in het noordstation stap ik op de trein. Mijn cabine op de trein bevat nog drie andere bedden waarvan er momenteel nog twee leeg zijn. Eentje ligt bedekt met een grote tas waar een man naast staat, Olëg. Deze man zal me de rest van de reis vergezellen en me vertellen over zijn verleden, zijn heden en zijn toekomst.

We hebben nog maar net het station van Boekarest verlaten en de snelheid van de trein begint al af te nemen tot deze uiteindelijk weer tot stilstand komt te staan. Nadat Olëg de gang op is gegaan om met één van de personeelsleden op trein te praten, roept hij me ook de gang op, dit zal ik vast interessant vinden volgens hem. Het smalle gangpad zorgt ervoor dat we naast elkaar op een rijtje staan en een gesprek voeren waarin Olëg alles twee keer moet vertellen, één keer in het Roemeens en één keer in het Engels. Blijkbaar weigert de informatiedienst realtime informatie over het ander treinverkeer door te geven waardoor onze trein geen toestemming meer heeft verder te rijden. Het gebeurt blijkbaar wel vaker dat

ze in zulke situaties belanden. Het is dan wel een privémaatschappij die de trein beheert, maar de sporen en het spoorwegennet worden door de CFR infrastructură onderhouden. Zo een boycot van de private spoorwegbedrijven is volgens de bemanningsleden bedoeld om passagiers terug naar de nationale treinspoormaatschappij te krijgen. Na een half uur stil te hebben gestaan in de buitenwijken van Boekarest kan onze trein zijn reis verderzetten.

Op het ogenblik dat onze trein tot stilstand kwam, vroeg ik me af hoe deze private maatschappij tewerk kan gaan wanneer deze tot op zekere hoogte afhankelijk is van een concurrent. De overgang van een socialistische economie naar een kapitalistisch systeem is misschien nog niet voltrokken in Roemenië. Het lijkt onwaarschijnlijk dat deze transitie een resultaat gaat hebben dat dichtbij het kapitalisme zal komen zoals we – in België, en West-Europa in het algemeen - kennen. Een hybride versie kan ontstaan uit de liminale zone tussen deze beide ideologieën (Bhabha 1994). Zo een hybride vorm kan voorbij gaan aan een hegeliase dialectiek. Het vindt zijn voedingsbodem in het transponeren van bepaalde aspecten van een ideologie – het kapitalisme – naar een andere context. In deze transitie kan een betekenisverschuiving plaatsvinden die ruimte biedt voor vernieuwingen (Anzaldúa 2015). De ideeën die gebruikt worden om het kapitalisme te denken verschillen er van degenen die in het westen van Europa worden gehandhaafd. Deze transitie brengt twee tegenover elkaar staande ideologieën scherp in beeld, zoals ook gebeurd in een postkoloniale context waarbij de koloniserende krachten en gekoloniseerde subjecten zichzelf moeten heruitvinden.

Wanneer we dit verhaal willen transponeren naar een Oost-Europese context, wordt snel duidelijk dat ook hier een nieuwe ideologische wereldorde wordt aangebracht (Veenis 1999). “The importance of hybridity is not to be able to trace two original moments from which the third emerges, rather hybridity to me is the ‘Third Space’, which enables other positions to emerge” (Rutherford 1990, 211). Deze third space of enunciation waar Bhabha hybriditeit ziet, lijkt op een hegeliase these, antithese, synthese, maar het verschil zit hem in de mogelijkheden die zo een ruimte biedt, die niet noodzakelijk een verbetering is maar gewoon anders (Rutherford 1990). De toekomst van Roemenië bevindt zich in deze ruimte, in deze hybride zone waarin kapitalistische markteconomieën, socialistisch gedachtengoed en een gebouwde omgeving samen komen: “It is possible that as Romanians, Russians, Poles, Latvians, and others live through the effort to create liberal democracies and market economies, they will be driven to a criticism of these forms even more articulate than before, and perhaps to new imaginings of a more viable socialism” (Verdery 1996, 11). Lenin wees in het begin van de twintigste al naar de periferie (1908). Vandaag is het niet anders, want daar, aan de borderlands van bestaande ordes, is de ruimte om keer op keer iets nieuws te creëren (Anzaldúa 2015).

Chronotopen in Oost-Europa

Wat er met Roemenië moet gebeuren? De tijd van revoluties is voorbij, maar de mensen in Roemenië moeten weten dat het nu opnieuw aan hen is, zeker aan de jongeren, vindt Olëg. Hij ervaart zelf dat veel mensen geen initiatief durven nemen. Volgens hem zijn er veel mensen die graag het socialisme zouden zien terugkeren, toen hadden ze zekerheid. Onder socialistisch bewind zou zijn bedrijf niet kopje onder gegaan zijn, stelt hij melancholisch. Maar dat is nu geen optie meer, dus moeten we

vooruit. Hij heeft duidelijk zijn lading kapitalistisch gedachtegoed binnen gekregen, lacht hij. Maar veel mensen denken niet zoals hij. Het platteland bezoeken, waar hij veel van zijn tijd doorbrengt - hij handelt in landbouwmaterialen - is volgens hem vaak een sprong terug in de tijd maken. Mensen ervaren niet de mogelijkheden van de vrije markteconomie en vooral van de vrije consumptie. Wat hen daarentegen wel raakt, is dat ze hun goederen niet langer verkocht krijgen op de markt omdat er van overal goedkopere producten geleverd worden die hen buiten concurrentie brengen. Ondertussen raast dat landelijk Roemenië langs ons door, pikzwart.

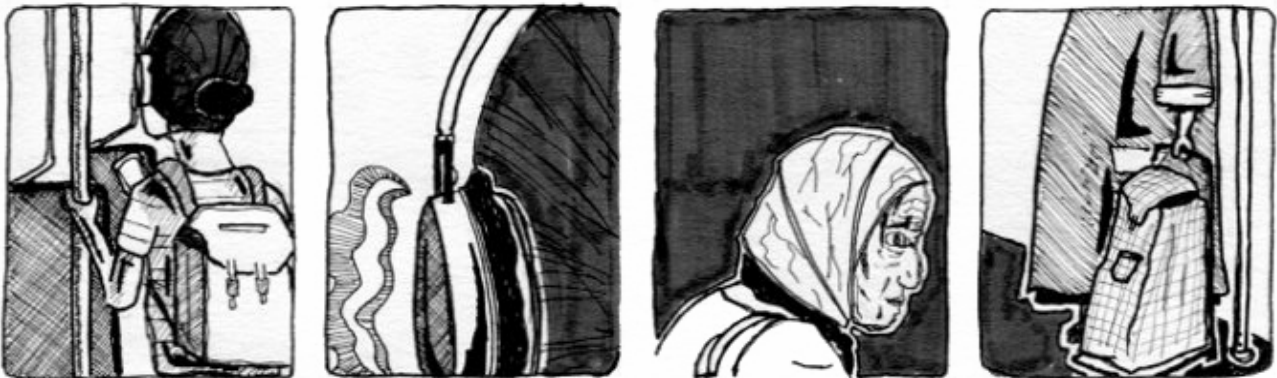

De Karpaten, die het Roemeense binnenland in tweeën splijten, vormen een ongerepte natuur waar je je in kan terugtrekken. Op plaatsen als deze, maar zeker ook op het platteland waar onze trein doorheen raasde, bestaat nog een ander land dan hetgeen dat ik in Boekarest of Timișoara heb gezien. Dit platteland lijkt op sommige plaatsen stil te hebben gestaan. Olëg beschrijft het als een tweede Roemenië, eentje dat volgens hem nog sterk vasthoudt aan het communisme en voor die theorie heeft hij een duidelijke reden. De politieke partij die vandaag het politiek landschap van Roemenië domineert – de PSD of de Partidul Social Democrat – is een afgeleide van de oude communistische partij. Het is deze partij die de mensen op het platteland kennen en waar ze op stemmen ondanks dat het politieke reilen en zeilen mijlen van hun bed staat. Na de revolutie van 1989 zijn velen met

een wrange smaak in hun mond wakker geworden (Verdery 1996). De nieuwe bestuurlijke elite vulde dan wel een leemte in en beloofde een betere toekomst. Op het platteland ervaarden ze dit eerder als een morning-after effect. Nadat iedereen uit zijn revolutionaire roes ontwaakte en het leven zich naar een kapitalistische leest probeerde te schikken, merkte men op het platteland dat kapitalisme geen nieuw heil zou brengen maar hardere concurrentie (Verdery 1996). Olëg geloofde eerst ook in de revolutie, maar is nu van mening dat hun kruit verschoten is.

De verandering die Roemenië nodig heeft, moet komen van een jonge generatie die de wereld heeft gezien, van mensen als Richard of Ioan die niet op zoek zijn naar een nieuw begin ergens anders. “Desire and disappointment go hand in hand and although most people ardently long for even more things, they nevertheless experience the equation of personal worth with material possessions as an extremely estranging development” (Veenis 1992, 83). Robert Smith zingt dat fascinatie ends en voor veel mensen bleek de revolutie een spektakel waarvan de kater zeer ambigue van zou zijn en velen bleven gedesillusioneerd achter (Mistzal 1993). Het geloof in een nieuwe democratie sloeg snel om in een nieuw wantrouwen ten opzichte van de staat. Aangewakkerd door een stijgende werkloosheid en aanhoudend politiek nepotisme en algemeen wanbeheer (Veenis 1992) worden sommigen – waaronder Olëg – recalcitrant en starten een zoektocht naar een Roemenië waar ze zich wel achter kunnen scharen en trots op kunnen zijn.

Olëg heeft me een bril helpen opzetten die ik gedurende mijn verblijf in Roemenië nog vaak heb opgezet, een bril met twee verschillende kleuren glazen. Voor hem bestaan er gelijktijdig twee Roemeniën. Hiermee bedoelde hij een tweedeling – die in antropologische studies wel vaker voorkomt - tussen stad en platteland. De geschiedenis van urbaan Roemenië en zijn toekomst ziet er heel anders uit dan die van de eerder rurale gebieden. Deze eerder terloopse opmerking heb ik vervolgens op veel aspecten van het leven in Roemenië geprobeerd toe te passen. Op een ochtend stond ik te wachten aan een met dauw bedekte tramhalte in Circumvalațiunii. Ik ging naar Iosefin en moest dus de hele stad door. Tijdens de tramrit zag ik wat Olëg bedoelde toen hij sprak over het bestaan van de twee Roemeniën. Aan de linkerkant van de tram stond een jong meisje met haar make-up waar niets op viel aan te merken, gekleed in merkkleding die ik herkende van in België en een telefoon in haar hand waar een glimmende koptelefoon aan verbonden was waar duidelijk een dansbaar nummer door speelde. Binnen handbereik van dit meisje, aan de andere kant van de tram, stond een oudere vrouw met een hoofdkapje en een grote reistas – eentje zoals de vrouw die me op mijn eerste ochtend in de richting van de stad stuurde bij zich had gedragen – tot de nok gevuld met groenten. Richard vertelde me eens dat deze

vrouwen iedere ochtend de tocht van hun huis buiten Timișoara naar de stad maken om er hun groenten op één van de vele marktjes aan te bieden. Deze twee personen zo dicht bij elkaar zien staan, maakten hen tot de belichaming van de twee werelden waar Olëg over sprak.

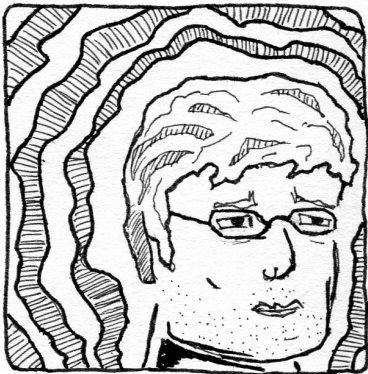
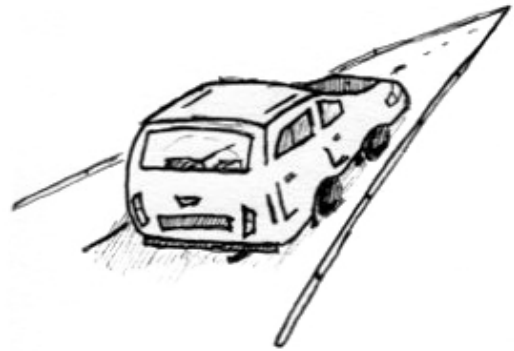
Het bestaan van deze tweedeling, deze twee ervaringen van het heden hebben elk hun eigen toekomst. Het beeld dat verweven zit aan deze toekomst, kunnen we bestempelen als een chronotoop. Deze term die voortkomt uit het werk van Mikhail Bahktin, een Russisch literatuurcriticus uit de twintigste eeuw, heeft zijn intrede gedaan in de menswetenschappen op een vrijpostige wijze. Ik volg Marianne Valverde (2015) in haar stelling dat het idee van de chronotoop niet zozeer in Bahktin zijn betekenis van exegetische gebruikt hoeft te worden, maar dat het evenzeer een tool biedt om mee aan de slag te gaan. Voor Valverde (2015) biedt zo een chronotoop de mogelijkheid om te spreken over tijd en ruimte. In *Forms of Time and Chronotope of the Novel* schrijft Bahktin dat “Time, as it were, thickens, takes on flesh, becomes artistically visible; likewise, space becomes charged and responsive to the movements of time, plot and history” (1981, 84), kortom: tijd en ruimte moeten begrepen worden als gerelateerde concepten. Wanneer deze gedachten getransponeerd worden naar Oost-Europa en naar de tram waar een oude vrouw en een tiener binnen handbereik van elkaar staan, dan staan zij voor een andere tijdruimte. Als een chronotoop staat voor zo een “shaping of an ‘invokable history” (Blommaert 2015, 110), dan beroepen deze beide personen zich op een ander verleden, maar vooral met een oog op een verschillende toekomst. Wanneer Olěg stelt dat Roemenië nood heeft aan jonge mensen die de wereld hebben gezien, dan bedoelt hij mensen die een ander beeld van deze tijdruimte hebben dan de mensen die hun hele leven niets anders gezien hebben dan de restanten van het socialisme en hun toekomst langs diezelfde lijnen zien bewegen.

Verhaal 4: Het naïeve idee van de transitie

The backwardsness of this country

Ik was reeds enkele weken in Timișoara vooraleer ik de tijd had Flavius beter te leren kennen. Hij is de eigenaar van het appartement waar ik gedurende mijn verblijf mijn intrek had genomen. Normaal gezien woont hij er samen met Richard en verhuurt hij een extra kamer – die ik even de mijne heb genoemd. Heel de zomer lang is Flavius niet veel thuis en leeft hij een quasi nomadisch bestaan waarbij hij naar evenementen gaat die verspreid over heel het land plaatsvinden. Het grootste deel van zijn tijd verblijft hij in het gebied rond de Zwarte Zee waar hij steevast in zijn auto slaapt.

Wanneer hij even in Timișoara is, hebben we veel tijd om te praten. Flavius vertelt graag en meestal gaat het dan over ‘zijn manier’: een levensstijl die hij doorheen de jaren uitwerkt heeft om tegemoet te komen aan wat hij ‘the backwardness of this country’ noemt. Na zijn opleiding filosofie aan de universiteiten van Timișoara en Boekarest, werkte hij jaren in de logistiek. Wat hij precies deed, doet er volgens hem niet meer toe, het belangrijkste is dat hij alles volgens het boekje deed. In die tijd was hij getrouwd en was zijn dochttertje pas geboren waardoor het voor Flavius steeds moeilijker werd om voor zijn gezin te zorgen.

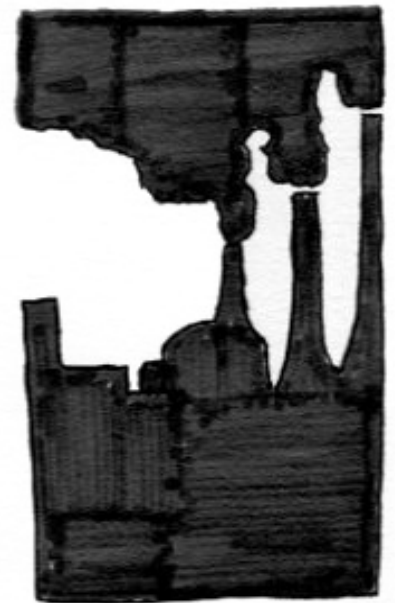
‘Werken in Roemenië is niet interessant, je verdient er niets mee.’ zegt hij me wanneer ik vraag waarom hij gestopt is met zijn werk in de logistiek. In Roemenië bedraagt het netto minimumloon minder dan 500 euro per maand, een loon waartegen meer dan vijftien procent van de bevolking werkt (Eurostat 2019). Het besef dat dit bedrag, in tegenstelling tot de lonen van zijn vrienden die in andere Europese landen werkten, heel laag lag, bracht Flavius ertoe om ‘zijn eigen manier van de dingen te doen’ te ontwikkelen. Veel van de vragen die ik hem stelde, beantwoordde hij dan ook met een variant op ‘Lucas, that’s just my way’.

Frustraties omtrent de economische situatie waar Roemenië zich als land in bevindt, werden gedurende mijn verblijf wel vaker geuit. Flavius, Richard en Ioan hadden het dan over hun vrienden die naar het buitenland waren gegaan om werk te zoeken omdat er meer geld te verdienen valt dan mogelijk was in Roemenië. In het licht van deze socio-economische realiteit gaf ook Olëg al eerder zijn onzekerheid omtrent de toekomst aan. Tijdens mijn veldwerk spraken verschillende mensen op verschillende manieren over de onzekere situaties waarin ze zich bevonden,

maar één constante bleef terugkeren: een gevoel van wantrouwen ten opzichte van het nationaal bestuur. Dit overheidsorgaan waar corruptie stevige voeten in de aarde heeft, creëert een tripple-down effect waarbij ook tewerkstelling, productie en consumptie in de hand gewerkt worden door mensen met connecties (Rusu 2015). Dit hernieuwd wantrouwen dat al snel de plaats van revolutionaire euforie innam, werd door iedereen vanuit eigen ervaringen aangevoeld. Voor Flavius betekende het een kritiek op het ondernemerschap. De huidige economische nijverheid – of eerder het gebrek eraan – benaderde Flavius als een overblijfsel van het socialistisch tijdperk. Gedurende die periode domineerden grote staatsbedrijven de productiemiddelen en werden mensen louter op basis van capaciteiten verdeeld over de verschillende ondernemingen waarbinnen ze werden ingeschakeld (Verdery 1996). Deze werkethiek waarbinnen een persoonlijke zoektocht naar economisch welbehagen plaats ruimt voor een efficiëntie-analyse onder centraal bestuur, is volgens hem moeilijk te transponeren naar een kapitalistische samenleving waarbinnen economisch initiatief veel hoger in het vaandel wordt gedragen dan loyaliteit. Een traditie van coöperatieven en andere instellingen ligt aan de basis van een tekort aan het private initiatief (Verdery 1996). Waarom het één het ander tegenwerkt, lijkt aan de oppervlakte vanzelfsprekend te zijn, maar na een onderzoek van Katherine Verdery naar de arbeidsrelaties en de werkethiek in een socialistische economie blijkt dit niet zo voor de hand liggend.

Een geschiedenis van ideologieën

In dit eerder geschiedkundig intermezzo hoop ik op een beknopte wijze de werking van zo een socialistische economie te duiden in het licht van de mogelijke transitie – en wat er tijdens deze overgang kan gebeuren – naar een neoliberale marktwerking. De economie, zoals deze bestond in het Oost-Europa van de vorige eeuw, bestond uit twee takken: een formele, staatsgeleide economie aan de ene kant en een zekere vorm van huisarbeid die zich veelal in een legale grijze zone bevond anderzijds. Die formele staatseconomie werd georganiseerd en gecontroleerd door de communistische partij en werd ook wel de eerste of officiële economie genoemd. Hierbij is het van belang een socialistische economie als losstaand van een kapitalistische economie te zien, niet zozeer als een omgekeerde of tegengestelde ordening, maar vertrekkend vanuit fundamenteel andere ideologische grondbeginselen (Tormey 1995). De socialistische economieën uit de vorige eeuw werden immers niet gedreven door winstbejag, maar door het tegemoet komen aan de gestelde quota's (Verdery 1996). Deze quota's werden opgesteld door een bureaucratisch bolwerk en vroegen om verschillende onderhandelings technieken van de verschillende actoren in deze netwerken om de productiegoederen en arbeidskrachten te verzekeren om ten allen tijde de productie op pijl te kunnen houden. Deze logistieke instellingen die instonden voor de herverdeling van die goederen, konden zich bij het opstellen van de productiequota's namelijk enkel laten informeren door de informatie die ze binnenkregen van de verschillende productietakken. Deze informatieoverdracht liet discrepanties toe zodat bepaalde actoren meer middelen in handen konden krijgen dan noodzakelijk was voor de vastgelegde productie (Verdery 1996). Dit beeld breekt met het idee van een ultieme autocratische staat waarin een totalitair regime of 'evil empire' een alwetende entiteit vormde die het leven tot in de kleinste details domineerde. Zo lezen we bij Katherine Verdery, een onderzoekster die gedurende het laatste decennium van socialistisch Oost-Europa veel veldwerk verricht heeft in Roemeense dorpen, een heel andere benadering van de socialistische staat: "Because socialism's leaders managed only partially and fitfully to win a positive and supporting attitude from their citizens - that is, to be seen as legitimate - the regimes were constantly undermined by internal resistance and hidden forms of sabotage at all system levels" (Verdery 1996, 20) en dat "Socialism's fragility begins with the system of 'centralized planning', which the center neither adequately planned nor controlled" (Verdery 1996, 20).

Het 'evil empire' zoals Amerikaans president Ronald Reagan de voormalige Sovjet-Unie noemde tijdens een speech in 1983, stond ideologisch gezien mijlenver van het Amerikaans kapitalisme. Het is deze ideologische tweestrijd die een duidelijke rol gespeeld heeft in het definiëren van de Ander. Het Westen en het Oosten plaatsten zichzelf tegenover elkaar op het ideologisch spectrum, maar vooral creëerden ze een beeld van de ander dat hoofdzakelijk moest dienen als propaganda voor de eigen zaak. Het identificeren van de ander levert hier enkele problematieke stereotypen op die – zij het in een andere context – worden aangestipt door Edward Saïd. In zijn magnum opus, *Orientalism*, kaart hij

de wijze aan waarop in het Westen het Midden-Oosten gestereotypeerd wordt voorgesteld en zo zijn toegang vindt in de populaire cultuur, denk bijvoorbeeld maar aan 'The Lone Scout', het schilderij van Albert Pinkham Ryder en de hiermee geassocieerde film "Lawrence of Arabia" van David Lean uit 1962. Deze kritische blik op het identificeren van de Ander kunnen we als intellectueel gereedschap, mits wat aanpassingen, transponeren naar de Oost-West dichotomie, een dichotomie die berust op een verschil in ideologieën waarvan er één in 1989 formeel ophield te bestaan. Dit betekent echter niet dat het leven in de – plots – postsocialistische landen even abrupt ophield te bestaan. Het ophouden met bestaan van een ideologie betekent altijd het aanvangen van een nieuwe (Goodwin 2016), al is het naïef te denken dat de blauwdruk van het Westen in Oost-Europa hetzelfde resultaat zou opleveren. David Stark schrijft over deze transitie dat "capitalism cannot be introduced by design (Stark 1992, 19)" en "can only be successful [when] society is willing to pay the transition costs (Stark 1992, 19)".

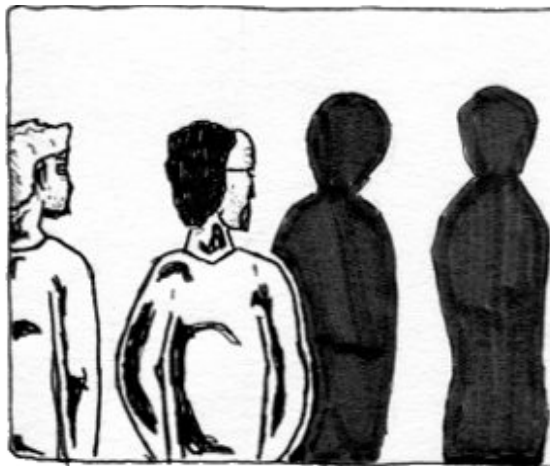
Datgene dat als rationeel wordt aanzien, verschilt sterk tussen beide ideologieën (Tormey 1995). Aangezien er in een socialistische economie geen concurrentie is en kopers niet overtuigd dienen te worden specifieke merkproducten te kopen, zien producenten zichzelf niet genoodzaakt kwaliteitsvolle goederen te creëren en komen de spanningen in het productieproces elders te liggen (Verdery 1996). In een kapitalistisch systeem heeft de producent de klant nodig, men is dus eerder afhankelijk van diegenen onder hem in het productieproces. In een socialistische economie is dit net omgekeerd, men is vooral afhankelijk van degene die boven hem staat in het productieproces en moet voorzien in de nodige productiegoederen. Bij dit kort intermezzo over het socialistisch economisch bestel is het van belang de nuance te maken dat er naast deze eerste economie ook nog een tweede of informele economie bestond. Deze informele economie vulde bepaalde zaken in waarin de eerste tekort schoot. Zo konden mensen in hun vrije tijd handwerk verrichten of een tuin onderhouden. Ook de opbrengsten van deze secundaire nijverheid kwamen in circulatie, maar werden niet in kaart gebracht door het bureaucratisch bestel en creëerden een soort zwarte markt (Verdery 1996), vandaar de eerdere verwijzing naar deze praktijken als zijnde in een legaal grijze zone.

De relatie tussen de hierboven besproken eerste en tweede economie is van cruciaal belang om de huidige economische situatie op voldoende wijze te kunnen vatten. In veel landen onder socialistisch bewind was het niet verboden om naast de primaire arbeid zelf nog bij te klussen. Dit kon gaan om stukjes land verbouwen of eigen vaardigheden verder uit te werken zoals meubels of kledij maken. Maar om deze activiteiten mogelijk te maken, hadden mensen veelal nood aan de producten of gereedschappen van hun werkplaats die ze dan na hun uren onrechtmatig meenamen (Verdery 1996). Dit pseudo privé-initiatief dat een groot deel van de persoonlijke consumptie verzorgde, gedroeg zich parasitair ten opzichte van de formele economie en was hier dan ook onafscheidelijk van (Verdery 1996). De co-existentie van beide economieën, die niet zonder elkaar kunnen, ligt aan de basis van de huidige situatie in vele Oost-Europese economieën. Het zou naïef zijn te stellen dat het ontmantelen van de eerste, de staatsgeleide economie, de weg zou vrijmaken voor een privé-initiatief. Privé-initiatief was dan wel reeds aanwezig, zij het in een embryonale staat, maar zou juist door zijn codependency op die staatsgeleide economie niet openbloeien. Het tegendeel is eerder waar. Door het ineensstorten van de formele economie zou ook de nijverheid die zich in een legale grijze zone bevond, uitdoven (Verdery 1996).

Een pakje tabak vol verzet

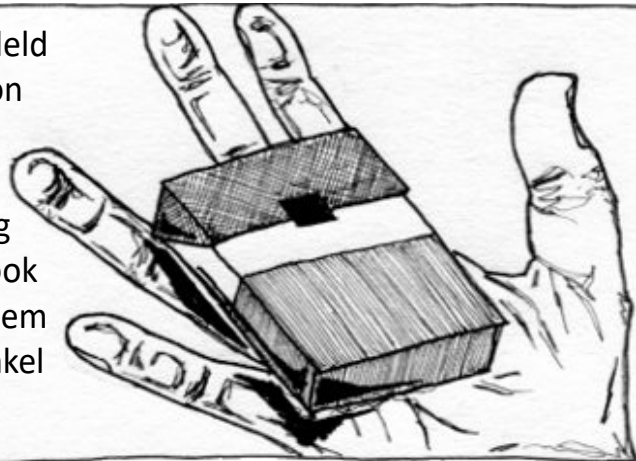

Vandaag lijkt Flavius wel een gekend persoon in Timișoara. Wanneer we samen over straat wandelen, wordt hij meerdere keren aangesproken of in de vlugte begroet. Deze interacties zijn meestal maar van korte duur en hebben te maken met die omkering in het leven van Flavius. Doordat hij zijn leven niet meer kon organiseren zoals hij dat wilde, is hij vindingrijker geworden.

Timișoara ligt op enkele uren rijden van Servië, een land dat niet tot de Europese Unie behoort en waar de prijzen voor vele producten lager liggen dan binnen de Unie. Hier maakt Flavius gebruik van door enkele keren per maand met zijn wagen naar de steden en dorpen te rijden die net voorbij de grens liggen. Hij kent er verschillende mensen waarmee hij goede contacten onderhoudt.

Zo een dagtripje levert hem gemiddeld meer op dan zijn vroeger maandloon omdat hij in Servië zijn auto volstouwt met pakjes roltabak die hij vervolgens de grens met Roemenië terug binnensmokkelt. In Timișoara kent dan ook iedereen hem omdat ze tabak van hem kunnen kopen, goedkoper dan in de winkel en Flavius houdt er ook wat aan over.

Op een namiddag toont hij me hoe hij te werk gaat. We staan buiten het appartementsgebouw waar enkele auto's geparkeerd staan. Twee auto's zien er exact hetzelfde uit, beide blijken van hem te zijn. Bijna het hele interieur van de wagen kan hij er uit halen, achter elk stuk van de wand past hier of daar wel een zakje tabak. Aan de grens is hij nog nooit gecontroleerd geweest, zegt hij. Dat komt omdat hij weet waar ze naar zoeken. Hij blijft gewoon heel kalm en praat met de agenten. Het is daar zo een corrupte boel dat je af en toe wat cash moet geven, maar verder niets, vertelt hij me.

Het leven dat Flavius voor zichzelf heeft uitgedokterd, lijkt onethisch, illegaal en betreurenswaardig, maar de drijfveer die hem in staat stelt deze levenswijze aan te houden, ligt in zijn voeling met zijn land. Om die relatie verder uit te spitten moeten we terugkeren naar het collectief geheugen, meer specifiek tot de analyse van Aleida Assmann (2008). Zij bouwt verder op het pionierswerk van Maurice Halbwachs en Pierre Nora en staat ons toe bepaalde aspecten van de relatie tussen toekomst, heden en verleden te herconceptualiseren. Lange tijd leek het vanzelfsprekend dat, wanneer we nadenken over

het verleden en de toekomst, het één reeds vaststaat en het ander niet. Het verleden is als geschreven in steen. Daar kan niets meer aan veranderen. De toekomst is daarentegen als een leeg canvas dat enkel door onze denkbeeldige grenzeloosheid wordt ingeperkt. Vandaag ervaren we, zeker in academische kringen, dat het verleden meer en meer onderworpen is aan

verandering, nieuwe constructen komen in beeld en vervangen andere, radicaal verschillende percepties op eenzelfde verleden (Assmann 2008). De informatie die is opgeschreven in boeken en die de rekken van bibliotheken vult, wordt volgens haar naar believen opgeëist door politieke organisaties en dient als fundament voor machtsstructuren. Hier raakt Assmann aan een argument dat ik eerder reeds gemaakt heb, maar ook hier wederom van kapitaal belang blijkt, namelijk dat het collectief geheugen, gevat in de materialiteit van de stad, gezien moet worden als een collage van herinneringen. Flavius zijn vertrouwen in een toekomst die door de natie wordt bepaald, is zoek, deels door het wantrouwen dat het politieke landschap in Roemenië in het verleden teweeg heeft gebracht maar ook deels door hoogst persoonlijke ervaringen uit dat verleden. De inertie van de toekomst die vast leek te liggen voor Flavius is niet deterministisch in de zin dat er geen ontkomen aan zou zijn. Jean Paul Sartre (1960) liet de mens in essentie vrij, maar stelde vast dat het gemakkelijker is om vast te zitten. Met zijn huidig bestaan wil Flavius aantonen dat hij zich wel kan redden in deze wereld.

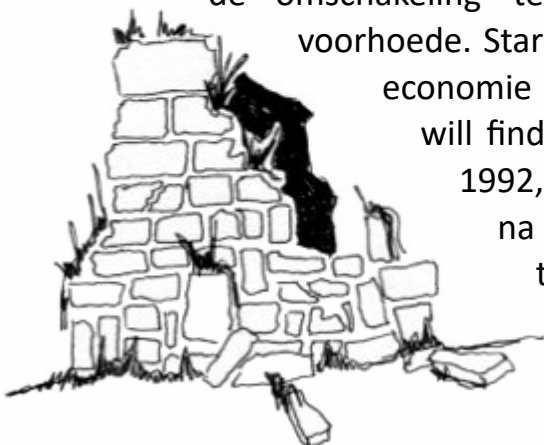

In een postsocialistische wereld waarin velen moeite hebben zich aan te passen en de 'omschakeling' te maken naar privé-initiatief, behoort Flavius tot een voorhoede. Stark (1992) maakt over de 'omschakeling' van ideologie en

economie de opmerking dat "it is in the ruins that these societies will find the materials with which to build a new order" (Stark 1992, 20). Zo een omschakeling of transitie die verwacht werd

na 1989 waarin de postsocialistische staten zouden transformeren in liberale democratieën met een kapitalistische drijfveer, lijkt naïef. Het instorten van

het communisme creëerde geen Oost-Europese tabula rasa waar het kapitalisme kon beginnen vanaf nul.

Ruim veertig jaar aan socialistisch beleid dat in de samenleving zat vastgeënt, maakte teleologische predicties over de socio-economische en politieke toekomst van de regio niet zo zwart-wit als werd verwacht in de nadagen van de revolutie (Stark 1992). Hierboven heb ik reeds geprobeerd te beargumenteren dat het privé-initiatief dat kapitalistische maatschappijen kenmerkt, niet organisch voortvloeit uit een centraal aangestuurde economie. Dertig jaar na de revolutie is deze transitie nog steeds aan de gang en wordt het almaar duidelijker dat die gehele transformatie er niet helemaal zal komen. De economische voordelen die vrij kwamen bij het ineenstorten van die centraal aangestuurde economie, werden snel opgenomen door een oude nomenklatoera, een elite die grote delen van de politieke en bestuurlijke macht in handen had in de communistische staten (Kalb, Svasek, Tak 1999). De revolutie die in 1989 als een brandhaard door het land wervelde en mensen in heel Roemenië van vernieuwde hoop voorzag, verplaatste zich relatief snel naar het presidentieel paleis waar een zekere Ion Iliescu, oudgediende binnen het centraal comité van de Communistische partij en politiek rivaal van Ceaușescu, zijn kans zou zien om zijn greep naar de macht – wat in feite een staatsgreep zou blijken – te ensceneren als zijnde de ware revolutie van het volk (Stockmans 2019). Zo zou ook onder het hernieuwd politiek uiterlijk van het land de Roemeense bevolking een speelbal blijven in de handen van manipulerende en, bij momenten, criminele politici (Verdery 1996). Dit aanslepend wanbeleid dat zich verderzette in de nadagen van de revolutie en blijft doorsijpelen in het politiek leven van vandaag, zorgt nog steeds voor een toenemend wantrouwen ten opzichte van de heersende klasse en werkt een ‘people against the state’ beeld in de hand (Kalb et al. 1999). De geïnjecteerde idealen van een consumptiemaatschappij en de liberale economie zouden ook politieke democratieën nieuw leven inblazen. Liberale democratieën vormen veelal een uitvloeisel van het Lockeans gedachtegoed dat het vertrouwen in het oordeel van het volk als geheel komt te leggen om zo corruptie – waaraan mensen met macht worden blootgesteld – uit te schakelen. Vanuit marxistische hoek komt er veel kritiek op dit utopisch ideaal, onder andere Miliband (1969) stelt dat er slechts een lipdienst wordt bewezen, terwijl zulke economieën daadwerkelijk ten gunste komen te staan van een gegoede elite – voortvloeiend uit de oude nomenklatoera (Carey 2017). Hier is het de Roemeense politiek wetenschapster Alina Mungiu-Pippidi die in haar deconstructie van de Roemeense democratie ons erop wijst dat “governing democratically does not necessarily imply governing well” (2002, 195).

Ondernemerschap en een hegemonie

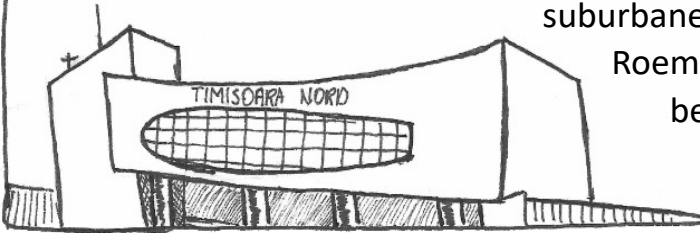
Vroeger was Flavius wel sterk gekampt tegen zijn huidige manier van leven. Volgens hem waren het de mensen zoals hij nu is, degenen die ervoor zorgden dat Roemenië aan de grond vast bleef zitten. Hij meende dat zij de vooruitgang van zijn land ondermijnden, maar doorheen de jaren is voor hem het besef gekomen dat het geen zin meer heeft om te blijven geloven in een systeem dat in zijn ogen van begin af aan corrupt is.

Deze ontologische metamorfose waarin een patriottisch idealisme moet plaats ruimen voor een nuchter relativisme, creëerde enkele ethische problemen voor Flavius. Een equilibrium weet hij hier voor zichzelf te bereiken door samen te werken met enkele achtergestelde Roma's die hij financieel ondersteunt. De breuk met zijn 'vroegere' leven werd verder bewerkstelligd doordat zijn familie stilaan uit elkaar aan het vallen was, hij scheidde van zijn vrouw en zijn dochter ziet hij nu enkel sporadisch. Vandaag is hij opvallend veel aandacht aan het besteden aan zijn eigen welbevinden. 'Lucas, that's just my way I want to live' - een andere variant op zijn persoonlijk adagium - 'It's about having fun, man'.

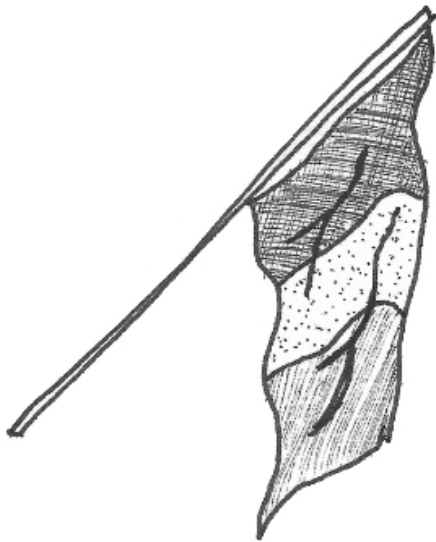
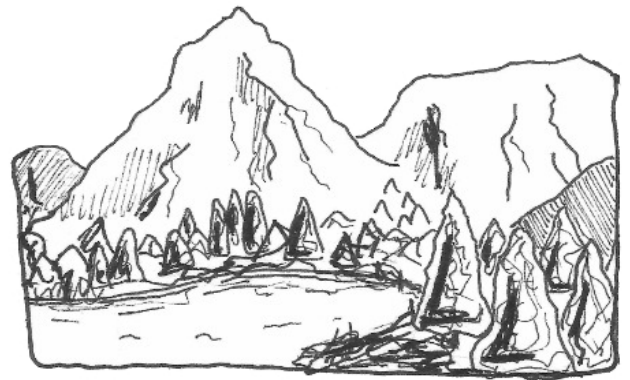
In Flavius herkende ik vaak dit people against the state idee, de self-made man die zich heeft kunnen vrijwaren van een toekomst die voor hem was uitgetekend. Dit verzet tegen zowel het verleden als de toekomst, tegen zijn appartement - wat hij volledig op eigen initiatief heeft gerenoveerd - en de weg vol gaten waar we over rijden, maakt hem tot ondernemer. Hier kies ik voor het woord ondernemer om het verhaal van Flavius te kunnen koppelen aan een theorie van een Amerikaans econoom die zich bezig hield met de aard van dit ondernemerschap. "If entrepreneurs are defined, simply, to be persons who are ingenious and creative in finding ways that add value to their own wealth, power, and prestige," zo stelt William Bauman in een artikel uit 1990, "then it is to be expected that not all of them will be overly concerned with whether an activity that achieves these goals adds much or little to the social product or, for that matter, even whether it is an actual impediment to production...".

We vertrekken met zijn auto, we gaan iemand oppikken aan het noordstation, hetzelfde station waar ik arriveerde na mijn treinrit met Olăg. Vervolgens zetten we onze rit verder naar de Karpaten voor een weekend. Maar zover brengt dit verhaal ons niet, want iets buiten de stad, in de suburbane regio's die een van de grootste steden van Roemenië omringen, begint het op te vallen hoezeer bepaalde aspecten de publieke ruimte domineren in dit land.

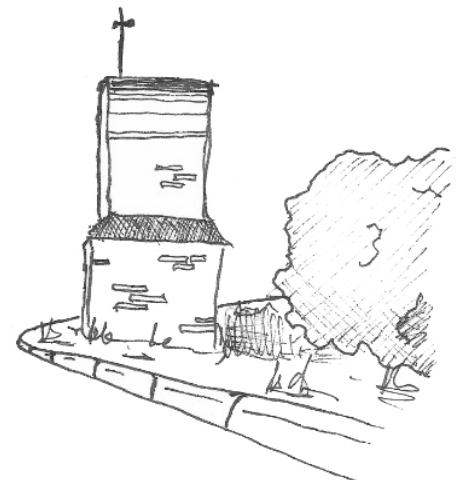

Overal hangen Roemeense vlaggen en op iedere straathoek staat een kapel. Deze vlaggen dienen veelal om een vorm van nationalisme te tonen, een teken dat mensen trots zijn op hun vaderland en zich verenigd voelen met de natie. Dit gevoel van saamhorigheid noemt Flavius eerder naïef.

Telkens als hij zo een vlag ziet, vraagt hij zich waar mensen zich mee bezig houden. Hij spreekt uiteraard zelf ook Roemeens, is er opgegroeid, maar heeft geen connectie met het land aan de grenzen van Europa. Hij vindt dat Roemenië zich meer naar Europa moet toekeren, dat Roemenen zich als Europeanen moeten gedragen.

De Europese Unie laat hem koud, al haalt hij er met zijn handeltje wel voordeel uit, maar het is de Europese ziel, de menselijke eenheid die hem bezighoudt. 'But, Lucas, Romanians are stupid, what can I say?'

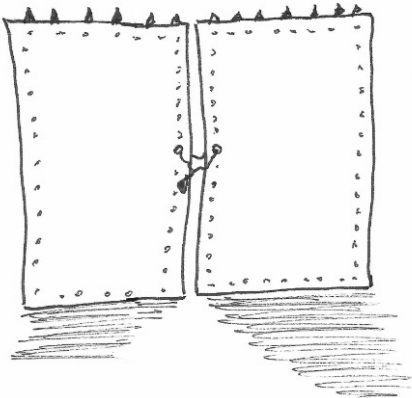
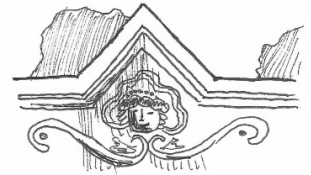

Een toekomst die zich na de val van het communisme initieel als open en vol mogelijkheden voordoet, valt meer en meer aan de voeten van het verleden en vervult slechts een gedetermineerde rol waarin de potentie wordt herleid tot een simpele distillering van dat verleden (Assmann 2009). De rol van totalitaire regimes in de verspreiding van gegevens zorgt ervoor dat een mnemonisch middenveld niet bestaat en de waarheid in handen is van de overheid. Dit monopolie van het socialistisch regime van Ceaușescu valt te vergelijken met de samenleving die George Orwell (2008 [1949]) beschrijft in zijn roman '1984' waarin een overheidsapparaat er veel baat bij heeft om documenten die tegen de hegemonische ideeën van de overheid ingaan, te onderdrukken. De voice of power is alomtegenwoordig en definieert wat onthouden moet worden en wat niet. Het collectief geheugen fungeert als één van de bouwstenen van een nationaal discours (Assmann 2009). Maar zo een nationaal discours, zo een hegemonisch gedachtegoed kan pas als dusdanig bestempeld worden wanneer er verzet tegen bestaat. Met Foucault (1998) in het achterhoofd onthouden we dat daar waar macht is, ook altijd verzet dient te zijn.

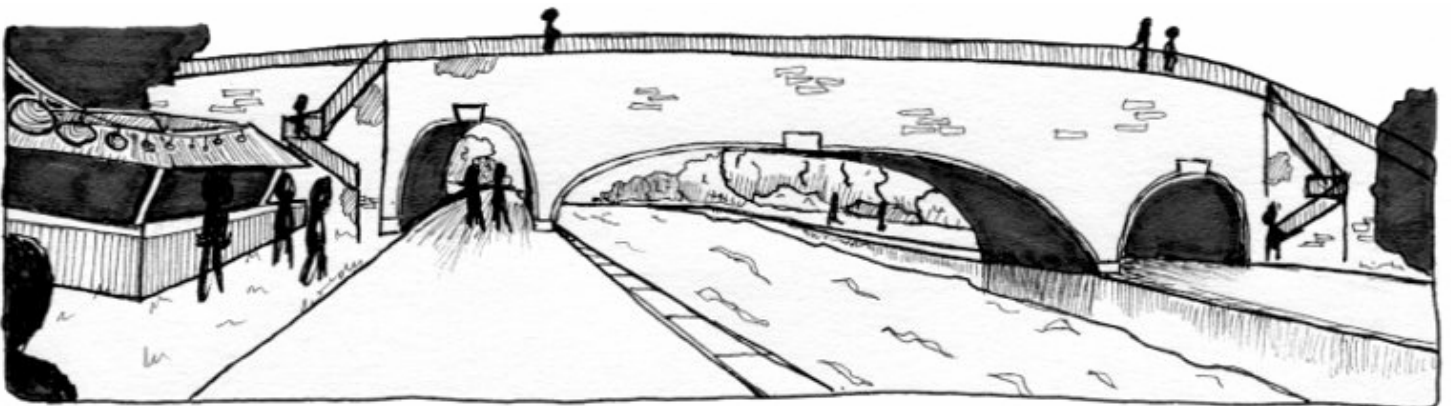
Verhaal 5: Ligt de toekomst ergens tussen schaamte en succes?

Leegstand

In dit finale hoofdstuk wil ik u een laatste keer mee op wandel nemen met mijn vriend Richard. In de loop van deze thesis heb ik al gesproken over de ambivalentie van het land en de economische situatie waarin veel van zijn bewoners zich bevinden, de rol van een open toekomst in het praten over het verleden en de specificiteiten van dat verleden dat zo sterk verschilt van de hedendaagse socio-politieke realiteit van het land. In het hoofdstuk dat volgt, wil ik deze zaken in een laatste tocht doorheen de stad samenbrengen.

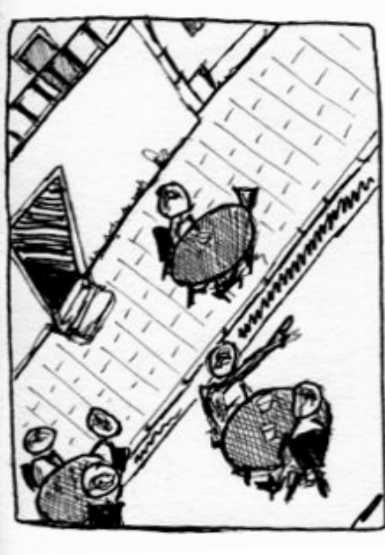

Ik vraag u dan ook om de ogen open te houden en aandachtig te zijn voor de ornamenten op de gebouwen. Kijk eens door een gat in een hek naar een achtertuinje en probeer u een laatste keer in te beelden dat Timișoara zich rondom u optrekt: de verschillende wijken met elk hun kenmerkende atmosferen, de mensen die er rondwalen én een verdwaalde aspirant-antropoloog die zijn dagen al luisterend en rondkijkend tot de nok vult. Vervoegt u zich bij hem alstublieft.

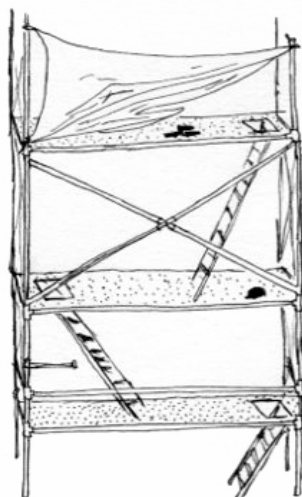
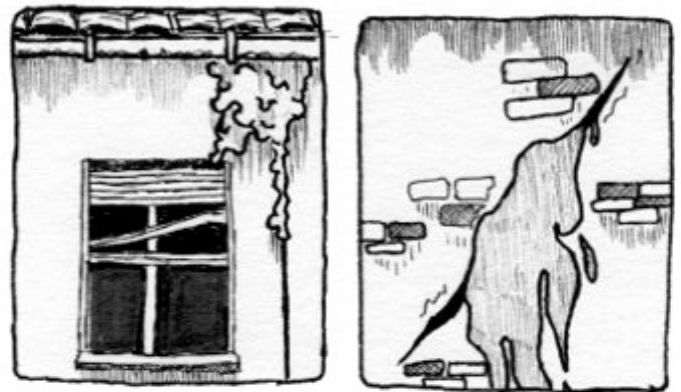
Aan de rand van de stad, aan de oever van de rivier de Bega, is er deze namiddag een feestje waar ik naartoe ga. Richard heeft me uitgenodigd en ik heb het gevoel dat ik mijn werk ook wel even naast me neer kan leggen. Zoals ondertussen gebruikelijk is geworden, gaat hij me eerst nog even rondleiden langs enkele locaties waar ik het fijne nog niet over weet.

Ik zit op hem te wachten bij Aethernativ, een bar aan de rand van het centrum waar altijd wel iets te zien is. Even later komt Richard aan, hij stelt voor dat we nog iets zullen drinken voordat we vertrekken. Nadat er iemand snel dag is komen zeggen om een pakje tabak te kopen – in Flavius zijn afwezigheid neemt Richard een deel van de handel over – stelt Richard me een vraag die hij al meerdere keren heeft gesteld en waar ik al meerdere keren, zij het telkens op een andere manier, heb geprobeerd te antwoorden, namelijk: wat doe jij hier eigenlijk? Een vraag die moeilijk te beantwoorden is omdat het antwoord nooit gaat volstaan, nooit zal tegemoetkomen aan de indringende aard van het veldwerk. Dus besluiten we maar even rondom ons te kijken.

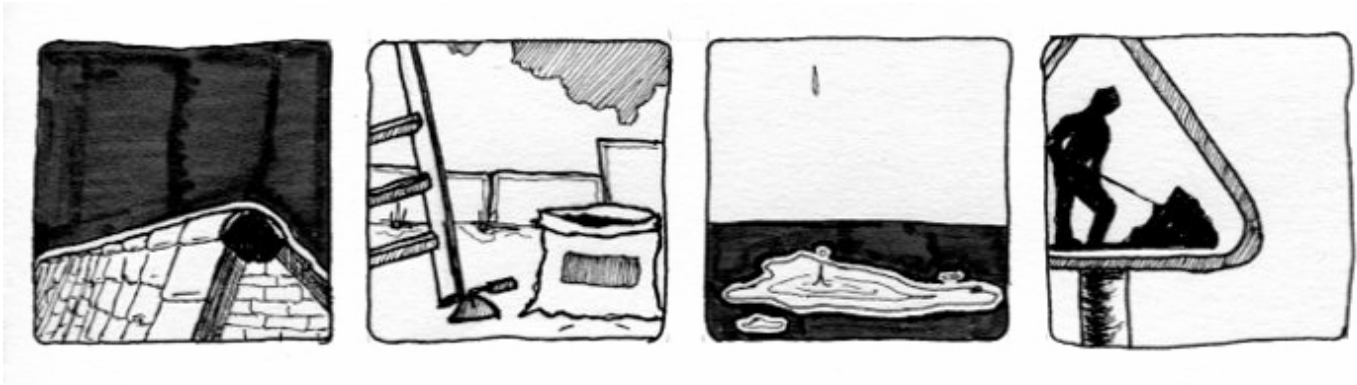
Nadat er iemand snel dag is komen zeggen om een pakje tabak te kopen – in Flavius zijn afwezigheid neemt Richard een deel van de handel over – stelt Richard me een vraag die hij al meerdere keren heeft gesteld en waar ik al meerdere keren, zij het telkens op een andere manier, heb geprobeerd te antwoorden, namelijk: wat doe jij hier eigenlijk? Een vraag die moeilijk te beantwoorden is omdat het antwoord nooit gaat volstaan, nooit zal tegemoetkomen aan de indringende aard van het veldwerk. Dus besluiten we maar even rondom ons te kijken.

Richard wijst naar een gebouw wat verder in de straat. Aan de bovenhoeken, net onder de dakgoten, puilt het isolatieschuim als pus uit een wonde. Natuurlijk schaam ik me ervoor dat mijn land er zo uitziet. Voor Richard is de staat van dit pand een échte wonde. Want dit gebouw is geen unicum, er is altijd al veel leegstand geweest, enkel de benedenverdiepingen zijn in gebruik en functioneren als winkel of horecazaak. Op dit moment valt het me op dat ik het isolatieschuim zelf nog niet heb gezien, dat ik de verloedering van de gebouwen aan het internaliseren ben en dat die eerste momenten van perplexiteit zijn vervlogen. Die perplexiteit maakt plaats voor een ander besef: doordat ik de repressieve krachten van de gebouwen al eigen heb gemaakt na enkele weken, denk ik beter te begrijpen wat Richard bedoelt als hij het heeft over trotsheid en schaamte, over weg willen maar ook niet willen vertrekken.

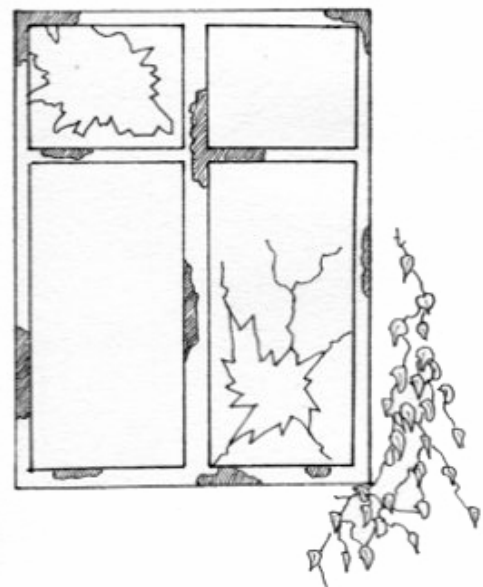

Het is deze leegstand die maakt dat het stedelijk weefsel ongemakkelijk blijft aanvoelen, er wordt immers niet meer geleefd. Wanneer er naast een opgedirkt, historisch pand een tweede quasi volledig aan gruzelementen ligt of omringd is door stellingen die in geen weken beklommen zijn door werkmannen, dan breekt dit een illusie. Het idee dat er achter elke façade van met ornamenten beklede gevels een even volmaakt systeem schuilt, wordt gebroken.

Enkele dagen eerder sprak ik met iemand die het probleem omtrent leegstand en de schamele conditie waarin veel van de gebouwde omgeving zich bevindt, vatbaar probeerde voor te stellen aan de hand van een metaforisch verhaal. Ik probeer dit hier slechts zo compleet mogelijk weer te geven vanuit mijn notities en herinnering: zijn metafoor besprak de reparatie van een dak dat, zolang er geen water doorheen sijpelde, niet om reparatie vroeg. Het mag dan wel duidelijk zijn dat het dak het niet lang meer zal uithouden en bij de volgende zware regenbui of storm zal bezwijken, dat zijn problemen voor dan.

Deze metafoor van een beregend dak moest een algemenere houding ten opzichte van infrastructuur symboliseren. Hiermee wilde hij zeggen dat infrastructuur (Burchardt en Höhne 2015), zolang ze naar believen functioneren, niet vervangen dienen te worden. Hij vreest dat mensen daardoor niet voldoende aan de toekomst denken of investeren, maar wachten tot het ergens 'lekt' alvorens in te grijpen. Naast deze ingesteldheid is er nog een tweede zuil die dit beeld ondersteunt: veel van de huizen in het centrum zijn namelijk historische monumenten en vallen onder de arm van de lokale overheden. Deze zijn beschermd door de staat waardoor de leegstand kan blijven aanslepen totdat er budget kan worden vrijgemaakt om deze panden op te knappen. Maar er is gebrek aan geld en aan een initiatief om gebouwen te renoveren, al zijn er de laatste jaren met mondjesmaat projecten aan het bijkomen, vermoedelijk in de hand gewerkt door het toenemend aantal Westerse toeristen. Wat verder op deze wandeling zullen we aan het Huniadepaleis arriveren, aan de achterkant van het Piața Victoriei. Het gebouw ziet er prachtig uit, maar is één van Richard zijn grote frustraties in de stad. Vroeger was er het Museul de Banat – met exposities over de geschiedenis van de regio - in gevestigd, dat tijdelijk werd gesloten omdat er plannen waren het pand te renoveren. Nu, ruim vijftien jaren later, is het gebouw gestript van alles wat er binnenin stond en zijn de glazen of te bestoft om erdoor naar binnen te kunnen kijken, of gebroken; van renovatie spreekt men nog nauwelijks.

Van het Huniade paleis gaat onze wandeling verder naar het Parcul Rozelor, de rozentuin waardoor de stad sinds het einde van de negentiende eeuw naam maakte als stad van de rozen. Onder leiding van Wilhelm Mülhe bevatte het park toen wel 1200 verschillende soorten (Both 2014). Het park is grotendeels omgeven door villa's in Oostenrijks-Hongaarse stijl. Dit was vroeger een rijkere buurt van de stad, nu zijn veel van de villa's in verval aan het geraken. Veel van de huizen die aan beide kanten van de straat als statige functionarissen van het verleden staan opgesteld, behoren volgens Richard waarschijnlijk tot het vastgoed van de Carpaci familie.

De rol die de Roma gemeenschap speelt in het leven in Roemenië, is moeilijk vast te pinnen en zeker niet altijd even benijdenswaardig (Crețan, O'Brien 2019). Dit maakt het verhaal van de grootste clan in Timișoara tot een uiterst interessante uitzondering op de regel. Om te begrijpen hoe één familie tot wel 144 historische panden in de binnenstad van Timișoara wist te verwerven, moeten we een inblik nemen in de opbouw van een Roma clan. Hierbij moet ik aangeven dat ik gedurende mijn verblijf in Timișoara nauwelijks in contact ben gekomen met leden van de Roma gemeenschap. De uiteenzetting die hier volgt, is dan ook volledig gebouwd op literatuur en het oordeel van mensen die ik er wel sprak. De rol van de Roma gemeenschap in Timișoara is van een uiterst ambigue aard (Grigoras 2017). Een clan – een grote familie – is meestal opgebouwd uit een combinatie van rijke en minder gefortuneerde gezinnen. Deze komen in specifieke variant in het clientisme terecht waar relaties tussen de patroon en zijn cliënten het leven bepalen. Deze wederzijdse afhankelijkheid blijkt de sleutel te zijn tot het vraagstuk naar het vastgoedimperium (Crețan, O'Brien 2019). Aan de Bulevardul Constantin Diaconovici Loga – die naast het rozenpark loopt – wordt duidelijk hoe één familie zoveel grond kan bezitten. De grote villa's die lange tijd geleden eigendom waren van gegoede families, kwamen – net zoals alle andere vormen van eigendom – onder het bestuur van de centrale commissie te staan toen communisten er het voor het zeggen kregen (Verdery 1996). Ideeën omtrent wonen werden op een egalitaire manier uitgevoerd. Dit zorgde ervoor dat de villa's werden opgedeeld in verschillende wooneenheden zodat er meerder families in één huis terecht kwamen.

De theoretische basis voor dit wonen is te vinden in Karl Teige zijn visie op de minimum dwelling (2002 [1932]) waar een collectivisering van de ruimte centraal staat. Onder het socialistisch regime gingen vervolgens veel van de eigendoms certificaten verloren. Dit zorgde ervoor dat in de nadagen van de revolutie deze panden als wooneenheden dienst zouden blijven doen. Hier doen de armere takken van de Carpaci hun intrede. Zij krijgen

een woonst toegewezen in historische panden die de rijkere voor hen huren. Vervolgens terroriseren zij de buurt en verjagen ze de medebewoners die hun woonst zo snel mogelijk willen verkopen. Dit trickle down effect komt terug bij de kapitaalkrachtigen die voor minder geld het gehele pand kunnen opkopen. Zo gaan ze, alleszins volgens Richard en nog enkele anderen, te werk. De arm van de Carpaci familie zou volgens hen tot diep in de gelederen van het stadsbestuur doorgedrongen zijn en zij domineren de regio.

De corruptie die nog stevige voeten in de Roemeense aarde heeft, wordt nog verder in de hand gewerkt door de aanwezigheid van deze kapitaalkrachtige, doch maffiose clans. In Timișoara lijken Roma of in lompen of in pak gekleed te gaan. Ze lijken of met talrijke andere gezinnen in een aanbouw samen te hokken, ergens op een verloederd binnenpleintje in Fabrik, of tientallen villa's te bezitten die ze aan hun lot overlaten. Het

aanzicht van deze villa's op de Bulevardul Constantin Diaconovici Loga is nog nauwelijks een postkaartje naar het verleden – waarin deze villa's eigendom van trotse invloedrijke families waren – waard. Richard heeft me vaak genoeg gezegd hoe Timișoara veel potentieel heeft – en nu komt er iets cruciaals – als er maar de juiste mensen op de juiste plaats belanden.

Het practico-inerte

Een brug over de Bega leidt ons Iosefin in. Bij het begin van de aanbouw in het midden van de achttiende eeuw werd de wijk, die toen nog niet meer was dan een nederzetting van Duitse uitwijkelingen, 'Maierale Vechi' (het oude mayerhof) genoemd. Gelegen in het Westen van het stadcentrum dringt vandaag de modernisering – verwestering – met mondjesmaat deze wijk van de stad binnen aan de hand van

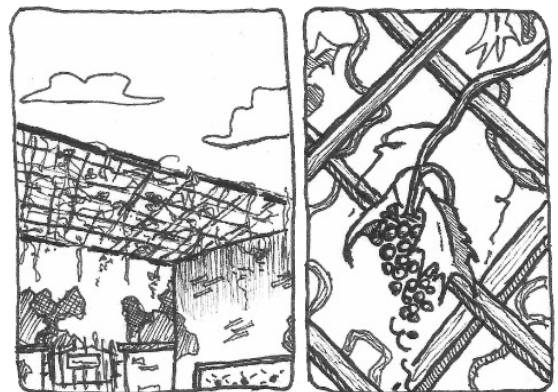
specifieke merkwinkels en studentencomplexen. We naderen het Palatul Csermác, een teken dat we de studentenbuurten achter ons laten en ons nu in Elisabetin, genoemd naar de Oostenrijkse keizerin Sisi, betreden. Het paleis dat bestaat uit een identieke tweeling, schreeuwt om de aandacht: twee identieke gebouwen, gescheiden door een straat die er als spiegellijn tussendoor loopt. De gebouwen zijn elkanders spiegelbeeld en toch hadden ze er niet meer verschillend kunnen uitzien: het één is na 1989 door de eigenaars gerestaureerd, het ander is gelaten zoals het in 1989 terug in handen van de familie kwam, Nandor en Tamas Csermác (Maldovan en Falconi 2018). Dit geeft voorbijgangers de mogelijkheid om de hypostase van de gebouwde omgeving in zich op te nemen. Richard duidt het aan en zegt: wat Roemenië is, en wat het had kunnen zijn. Ik had het niet beter kunnen verwoorden dan dat hij het daar op dat moment zei, en plots stond ik weer perplex.

Deze thesis heeft tot dusver willen aantonen hoe de relatie tussen verledens, heden en toekomsten wordt gemedieerd door de gebouwde omgeving. De complexiteit van deze relaties maakt dat individuen op ingewikkelde manieren verweven geraken met hun omgeving, met plaatsen die beladen zijn met betekenis. Deze verwevenheid loopt via economische en ideologische lijnen waarin zovelen zich vandaag als een volk in een kooi gevangen voelen. Richard heeft het over wat had kunnen zijn en wat is, deze openheid van het verleden en de toekomst – beide geladen met zoveel potentieel – en plaatst het middenin een situatie die gekenmerkt wordt door complexiteit en niet door een naïef idee van een blauwdruk die gevolgd kan worden, een transitie met als eindpunt een neoliberale staat à la West-Europa (Stark 1992). Dit potentieel wordt in de ogen van Richard, van Flavius en van vele anderen tegengehouden door de staat. Het Roemeense bestuur werd een kwarteeuw na de revolutie nog steeds gedomineerd door mannen met een verleden in de Communistische partij. Groeiend wantrouwen in de nadagen van de revolutie zorgde voor een voortdurend kat- en muisspel tussen het politiek bestuur en grote delen van de

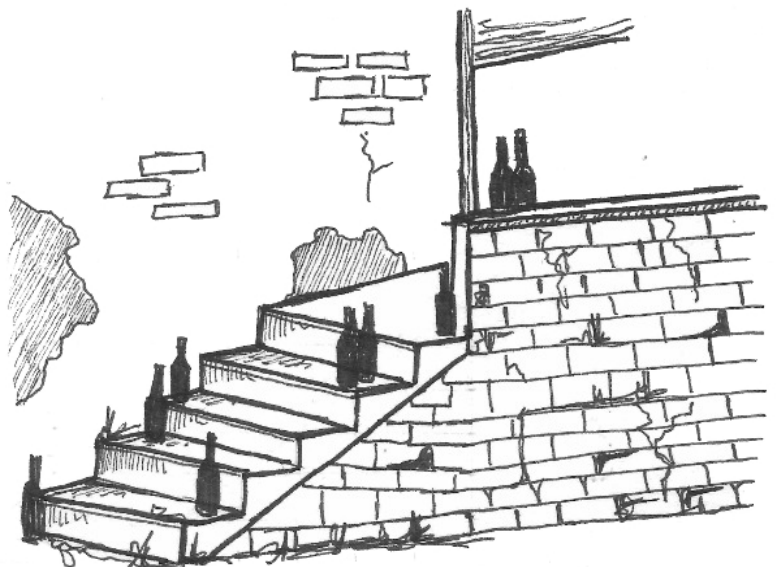
Roemeense bevolking, maar dertig jaar later is de droom van een vrije democratie volgens velen een stille dood aan het sterven (Stockmans 2019). De revolutie wordt herdacht als moment dat geladen is met potentieel (Debord 1967). Deze spectaculaire gebeurtenis kunnen we zien in het licht van wat Sartre (1960) een groep noemt: het moment waarop mensen losbreken uit de serie – bepaald door het practico-inerte – die hun leven bepaalt op basis van een hegemonisch gedachtengoed. Een groep vormt zich wanneer mensen loskomen uit dit practico-inerte, wanneer ieder individu garant staat voor de vrijheid van iedere andere mens. Zolang mensen op straat konden komen, zolang het ‘fraternité-terreur als bindmiddel diende voor de groep, was deze vrij, maar zodra de revolutie een feit was, viel deze uiteen. Sartre beschrijft een onvermijdelijk échec – een mislukking van de groep – waarbij de herserialisering mensen opnieuw in zijn greep krijgt. De revolutie als boordevol potentieel wordt herdacht, maar wat daarna komt, zijn slechts treurige herkenningen in het straatbeeld aan wat had kunnen zijn.

Herinneren en vergeten; of, Scârț Loc Lejer: een nostalgische bar

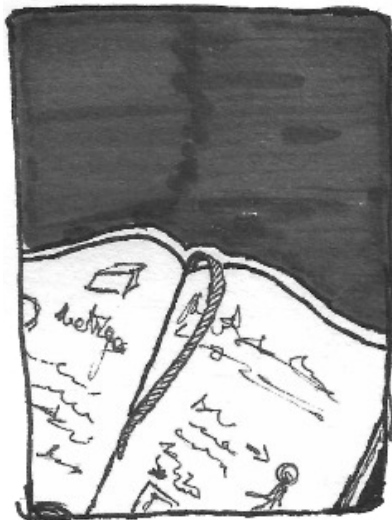
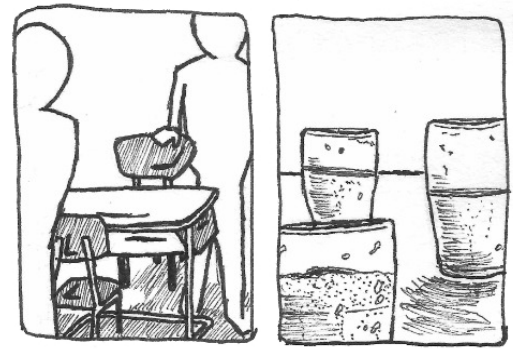
Door Elisabetin wandelen we met onze eindbestemming in gedachten, een plaats waar ik al vaker ben geweest. Het Muzeul Consumatorului Comunist werd ergens halverwege mijn verblijf een uitvalsbasis voor mijn veldwerk, ik kon er gedachten uitschrijven of interviews afnemen. Eigenlijk is het MCC helemaal geen museum, maar een bar. Scârț Loc Lejer is een barretje op een binnenkoer ergens in Elisabetin waar in de kelder prularia verzameld worden uit de socialistische periode van het land. In de bar was het die dag best druk, zo is het er meestal tijdens de weekends (zeker als het goed weer is). De wijnranken die het benedendeel van het kleine koertje voorzien van een natuurlijk dak, laten nog enkele zalige zonnestralen door.

Het trapje dat naar de bar leidt, is nog bezaaid met lege flesjes van de vorige avond en om iets te bestellen, moet je jezelf een weg doorheen dit doolhof weten te banen.

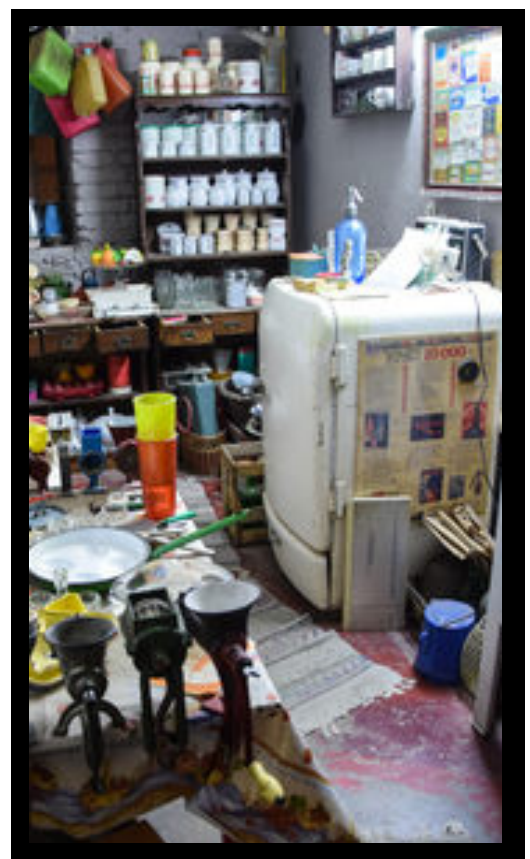

Ik zit aan een tafeltje dat me doet denken aan de banken die op mijn lagere school stonden: een klein, houten tafelblad dat je kan optillen om spulletjes onder weg te bergen en een stoel die nauwelijks nog voorzien is van een zitvlak. Deze stukken komen ongetwijfeld uit de collectie van Scârt's ondergronds Muzeul Consumatorului Comunist; een tentoonstelling van oude gebruiksgoederen uit het communistisch tijdperk van Timișoara.

Het ondergronds museum dat gevestigd is in de kelder van de bar, voelt aan als een sprong terug in de tijd, maar niet zozeer eentje die je terug naar communistisch Roemenië katapulteert, maar net naar de rommelkamer van de gemiddelde grootmoeder. Opnieuw sta ik perplex. Deze objecten die mij zo weinig zeggen behalve dat er nog maar eens een hoop ideeën omtrent communistisch Roemenië de deur uit geslingerd kunnen worden, doen vragen reizen en 'ontdooien' constellaties die als rigide in mijn hoofd zaten gegoten. De legpuzzels zien er exact hetzelfde uit als degene die ik ken, alleen vormen ze de contouren van Roemenië en niet van zoo-dieren; enkel de portretten aan de muur zijn zo mogelijks nog statiger – ze moeten immers de persoonsverheerlijking van Ceaușescu en zijn vrouw in de hand werken – dan die van de Belgische koningen.

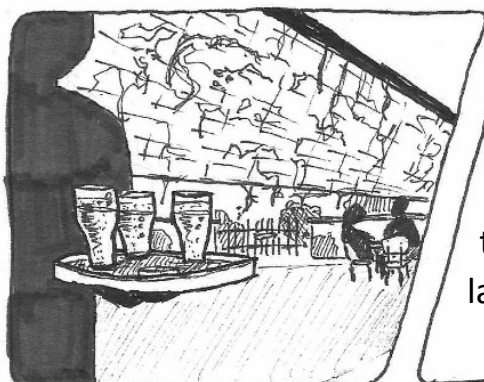
Het museum mag je gratis bezoeken en de vrouw – toen ik er was, was het een vrouw – die je binnen laat, voorziet je maar al te graag van een woordje uitleg. “De wereld moet onvoorwaardelijk toegang hebben tot de geschiedenis”, dit uitgangspunt ligt aan de basis van het museum dat Ovidiu Mihaita jaren geleden startte. Het begon met het verzamelen van gebruiksgoederen, dingen die mensen nog hadden en waar ze vanaf wilden. De revolutie leidde immers een geheel nieuw hoofdstuk in. Vandaag, zo zegt Andreea, een andere medewerkster van het museum en uitbaatster van de bar, komen er veel minder objecten binnen omdat het mensen iets geeft om aan terug te denken, het biedt een tastbaar herdenkingsstuk (Smelser 2004) aan het verleden.

Het museum oogt op het eerste zicht eclectisch en overvol, maar voor degenen die het bezoeken – en hun bezoek kunnen plaatsen – is het als een stap terug in de tijd te zetten. Goederen die vroeger hun plaats kenden in de slaapkamer, leefruimte of keuken, kunnen hier teruggevonden worden in de desbetreffende ruimtes, niet onder een glazen stolp, maar in een ruimte alsof de tijd er heeft stilgestaan. Het zijn deze goederen – en bij uitbreiding de hele verder stad – die een materialiteit aan het verleden bieden, al is er wel voorkennis vereist om de goederen, om de gebouwde omgeving te lezen. Voor hen die niet geleefd hebben in het Roemenië van Ceaușescu, wordt het keukengerei, het speelgoed en de oude radio snel gereduceerd tot oude rommel. Dit museum dat georganiseerd is als een preservation site, is in geen enkel opzicht te vergelijken met de traditionele monumenten die, verspreid doorheen de stad en geplaatst op een voetstuk, de nationale overwinning – de revolutie – herdenken (Stevens en Franck 2015).

Andreea wijst me er na mijn bezoek aan het museum op hoe belangrijk het is na te denken over wat je wil onthouden en wat je wil vergeten. Natuurlijk was er veel armoede onder het bewind van Ceaușescu, maar iedereen was arm en mensen deelden wat ze hadden, of zo ervaaarde de toen twaalfjarige Andreea het toch. Wat de waarachtigheid van zulke herinneringen is, kunnen we achterwege laten, dat is niet het doel geweest van de thesis. Wat zich daarentegen net op de speerpunt van dit stuk bevindt, is de manier waarop Andreea haar gedachten koestert, de manier waarop sommigen die het museum bezoeken, met betraande ogen de trap naar de bar terug beklimmen en de gids bedanken. De re-appreciatie voor het communistisch staatsmodel dat bij vele Roemenen heerst, geeft volgens Rusu (2015) blijk van een nostalgisch verzet. Velen zijn erg ontevreden met de resultaten van het Westers maatschappijmodel en zien ook de voordelen van een paternaliserend staatsorgaan. Maar betekent dit dat ze liever een dictator hadden en onvrij waren, volgens Andreea absoluut niet.

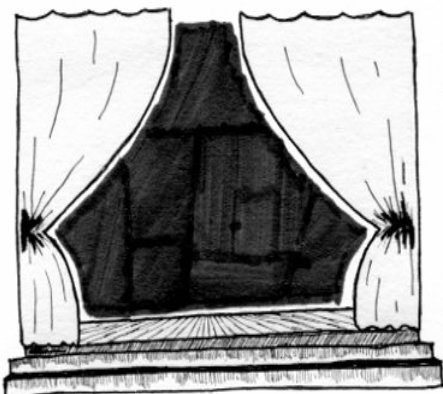
Richard en ik waren aan ons tafeltje gaan zitten en Decebal, een gezicht dat je wel vaker ziet bij Scârț, komt bij ons zitten. We geraken in gesprek en beslissen nog iets te drinken, ik bied aan om te betalen waarop de twee lachen, natuurlijk betaal jij.

Conclusie: Wat er nu zal komen, weet nog niemand

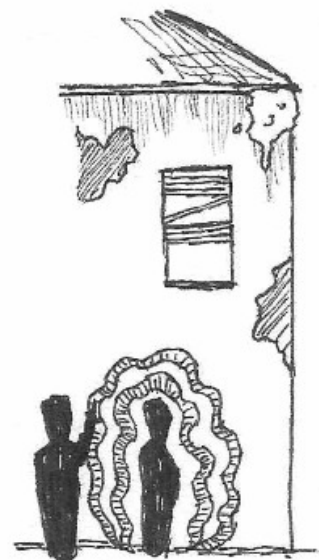
De vertellers van verhalen

In de voorgaande vijf hoofdstukken, vignetten en verhalen heb ik geprobeerd om het Roemenië te beschrijven zoals het zich aan mij voordeed, soms aan de hand van korte anekdotes, soms als langgerekte uitweidingen over allerhande details, maar altijd met het oog op het vertellen van iets betekenisvol. Mensen zijn immers verhalen vertellende wezens (Kasinitz en Hillyard 1995). Onze levens ontvouwen zich in verhalen die wortels hebben in het verleden, maar evenzeer geïnspireerd zijn door onze ideeën omtrent de toekomst. De verhalen die aan bod zijn gekomen, zijn slechts een greep uit een veelheid aan ervaringen die zijn opgedaan, verhalen die gehoord zijn en feitjes die terloops werden opgevangen. Ik heb geprobeerd hier op een coherente en bevattelijke manier mee aan de slag te gaan om mijn verhaal – om enkele verhalen, om enkele stukken van verhalen – aan u voor te stellen zoals ik ze zag voorkomen in Roemenië en in de levens van enkele vrienden, zelfs huisgenoten, die hun levensverhalen probeerden te weven doorheen het stedelijk weefsel.

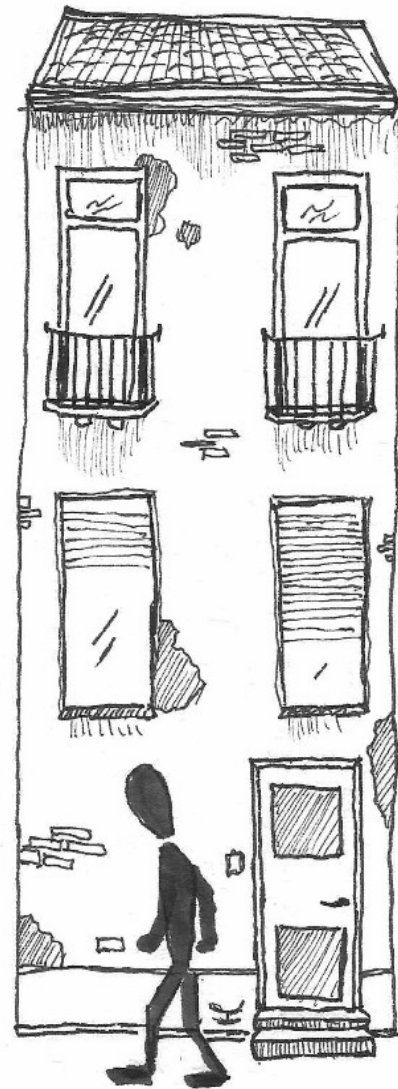
Deze verhalen, ontrukkt aan plaatsen en gearticuleerd door personen, gericht op een toekomst maar met een diep uitgesneden verleden, kunnen enkel als dusdanig gehoord worden wanneer we bereid zijn te onderkennen dat deze verhalen niet het resultaat zijn van discrete actoren of van individuen die zich louter in de wereld bevinden. Enerzijds biedt het stedelijk weefsel een toneel waartegen de acties van sociale actoren zich afspelen (Heynen 2006). Anderzijds krijgt deze materialiteit van de stad pas betekenis dankzij diezelfde menselijke activiteit.

Dit brengt het stedelijk bestaan dicht bij een as, lopend van making naar being made (Solnit 2001) en creëert een symbiotische relatie tussen personen en hun omgeving, eerder dan tussen twee discrete entiteiten. Als Richard aangeeft zich gekrenkt te voelen door het isolatieschuim dat uit de nok van het dak van één van de huizen in het centrum van de Cetate puilt of als Flavius de taak op zich neemt zijn appartement te renoveren naar een standaard die voorbij gaat aan de minimum dwelling (Teige 2002 [1932]), dan wordt deze symbiotische relatie sprekend. Het uitvouwen van deze momenten leverde een zoektocht naar tijdruimten op, hoe een visie op de gebouwde omgeving zich inlaat met ideeën over hoe de toekomst er dient uit te zien en hoe het verleden het best geïnterpreteerd wordt, of zelfs: wat er onthouden wordt en wat best vergeten kan worden.

stadswandelingen vol perplexiteit

Het rondwandelen - de bimbles (Anderson 2004) - is het uitgangspunt geworden van de vijf voorgaande hoofdstukken. Deze omzwervingen hebben misschien geen duidelijk afgebakend begin- noch eindpunt maar net in dat opzicht leent het zich perfect tot een etnografie. De plaatsen, tot de nok gevuld met verhalen en potentieel, laten ons toe om een fractie van hun verhaal te aanschouwen. De gebouwen die als slapeloze reuzen de eenzame wandelaar zowel omarmen als overschaduwen, bestaan in een heel andere tijdsorde dan diegenen die zich een weg wurmen door de nauwe straten of flaneren over de zonovergoten pleinen (Ingold en Janowski 2012). Dit maakt een pand tot een robuuste katalysator van verhalen, maar evenzeer tot een fragment uit een stedelijk palimpsest dat nooit meer volledig ontcijferd kan worden. Een stad begrijpen is dan ook een bijna onbegonnen opdracht. Maar door Richard, Olëg, Flavius en vele anderen te volgen doorheen de stad, begint de wirwar van verhalen zichzelf te ontrafelen en toont het processen die zich bevinden tussen het heden, de toekomst en het verleden in. Tim Ingold beschrijft dit wandelen als een even essentiële menselijke activiteit als praten (2008). En op de momenten dat deze beide samenkomen, wanneer een wandeling je door een straat leidt waar je gesprekspartner een nieuw verhaal aanvat en een moment van perplexiteit zich opdringt, begint en eindigt deze etnografie.

Het zijn zulke bimbles als mijn stadswandelingen met Richard die momenten van perplexiteit inlassen. Op zulke momenten gaf ik me over aan serendipiteit en moest ik de Kierkegaardse leap of faith maken. Dit vertaalt zich in het schrijven door een continu in- en uitzoomen op het doolhof van het verhaal om zo een pulserende relatie te onderhouden met het particuliere. Door dingen uit handen te geven kan men niet alleen terecht komen op de meest interessante plaatsen bij de meest interessante mensen, maar

kan men ook een stap zetten in de richting van het loslaten. Een etnografie is immers geen hoogst hiërarchische aangelegenheid waarbij iemands levensverhaal gereduceerd wordt tot een anekdote om een theorie te doen kloppen (Astuti 2017). Leren luisteren en leren ervaren is zeker zo belangrijk als je theorieën kennen.

Ruimte voor initiatief

Om terug te keren naar de distinctie tussen space en place en De Certeaus stelling dat ruimte beoefende plaats is (De Certeau 1990) – waarbij ruimte in zijn poststructuralistisch jargon altijd een vaststaande waarheid omvat– moet ik me in een revolutionaire waan verzetten tegen zijn foucaultiaans idee dat het agency van het individu zich louter op het niveau van de space bevindt. Hier meent hij namelijk dat – in de semiotische terminologie van De Certeau – alle vrijheden die we hebben, berusten in het formuleren van alternatieve zinsneden (Vermeulen 2015). Deze visie, die het resultaat vormt van een poststructuralistische kijk op ruimte, wilde ik hier verwerpen. Voor De Certeau is onze omgeving een toneel, een voorstelling waarin slechts beperkte modificaties mogelijk zijn. Na mijn veldwerk in Roemenië is mij het tegengestelde aangedaan: het leven is een improvisatie, enkele rekvisieten zijn misschien voor handen, maar het verhaal is radicaal open!

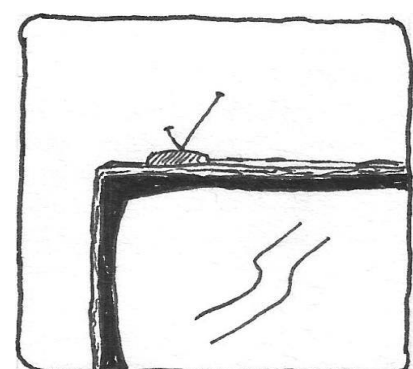
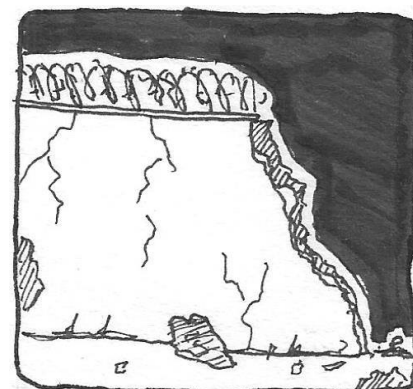
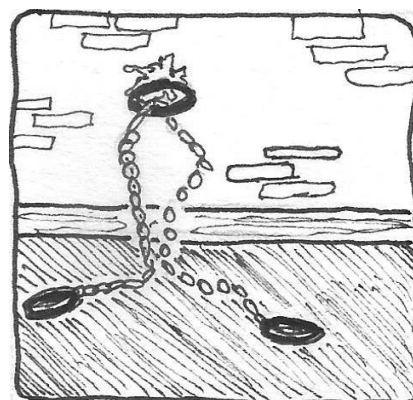
Het verwerpen van deze poststructuralistische kijk bracht ons bij de production de l'espace (1991 [1974]) van Henri Lefebvre. Wanneer onze levens zich doordrenken met betekenis, gevat in de straten, de huizen en de mensen die zich er een baan doorheen wringen – wanneer mensen een leven voor zichzelf proberen uit te houwen - dan moeten we ruimte begrijpen als een open proces waarbij we kunnen ingrijpen in de wording ervan. Om dit proces uit te vouwen onderscheidde Lefebvre drie niveaus in het tot stand komen van het stedelijk weefsel. Het eerste niveau dat Lefebvre identificeerde – waarin architecten en machthebbers een blauwdruk van de ruimte formuleren die altijd een gegeven zou zijn – is voor De Certeau niet omver te werpen. Deze visie is niet te vereenzelvigen met een revolutie

die berust op zowel materiele, visuele en tactiele ervaringen als op de betekenis gevende krachten hierachter. Al deze processen zitten vervat in wat Henri Lefebvre (1991) het tweede niveau binnen zijn trialectiek van de stedelijke gelaagdheid noemt: de bewoners en hun gedachtengoed, hun dromen en hun herinneringen. In het samenkomen van de belevingswereld van mensen en de infrastructuren die zich rondom hen vormen, wordt een ruimte voor verandering gecreëerd. Dit wordt een ruimte voor vernieuwd initiatief op basis van de symbiotische relatie tussen omgeving en mens.

Revolutionaire vreugde; postsocialistische nostalgie

Op 21 december 1998 ontdeed Roemenië zichzelf van zijn dictatoriale ketenen en spreidde het de armen wijd open voor de Westerse democratieën. Die vreugdevolle dagen werden niet enkel in het Oosten van Europa als dusdanig ervaren. Ook Westerse journalisten kwamen op de proppen met tot de verbeelding sprekende metaforen om de gebeurtenissen te beschrijven. Eén van deze, Timothy Garton Ash (1990, 60) wist het neergaan van de Berlijnse muur op 9 november van datzelfde jaar te beschrijven als zijnde 'the greatest street-party in the history of the world'. Als de ware erfgenamen van Guy Debords toeschouwers werden zovelen verzadigd met een dagelijkse dosis revolutionaire activiteit. Hierbij bleken de televisie-uitzendingen van demonstraties in Boekarest enkel het tipje van de ijsberg. Sinds die late twintigste eeuw is alles revolutionair geworden: we kregen revolutionaire auto's en revolutionaire televisieprogramma's. Een revolutie tegen het hegemone gedachtegoed leek te zijn verbannen naar de periferie (Charley 1999).

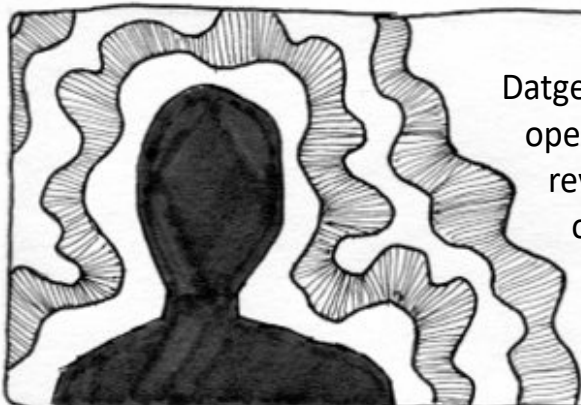

Beeldspraak als die van Timothy Garton Ash, die gepaard ging met andere vreugdevolle uitingen, tonen aan hoe belangrijk het is om aandacht te spenderen aan de ideeën die we gebruiken om andere ideeën te denken (Haraway 2016; Parkinson 1995). Het idee van co-housing oogt te behoren tot een hypermodern westers gedachtegoed dat af wil stappen van huisje-tuintje geïnfesteeerde eenzaamheid, maar Flavius richtte zijn appartement zo in dat alles geprivatiseerd was. Een gedeelde ruimte betekent immers een wooneenheid. Deze wooneenheden deden in het Oosten van Europa hun intrede onder socialistische leest en werden theoretisch onderbouwd door de minimum dwelling van Karel Teige (2002 [1932]) waarbij hij argumenteerde voor een collectiviseren van de woonruimtes. Zo staken de kommunalki (een vorm van communale appartementsgebouwen uit de Sovjet-Unie die ook werd geïmplementeerd in haar satellietstaten) overal – ook in Timișoara - de kop op en baseerde Le Corbusier zijn revolutionaire Unité d'Habitation op de Moskovische Narkomfin-gebouwen die hij radicaal vernieuwend achtte. Wat voor ons vernieuwend is, kan, wanneer gedacht met andere ideeën, iets archaisch en ongewenst blijken.

Transities en open toekomst

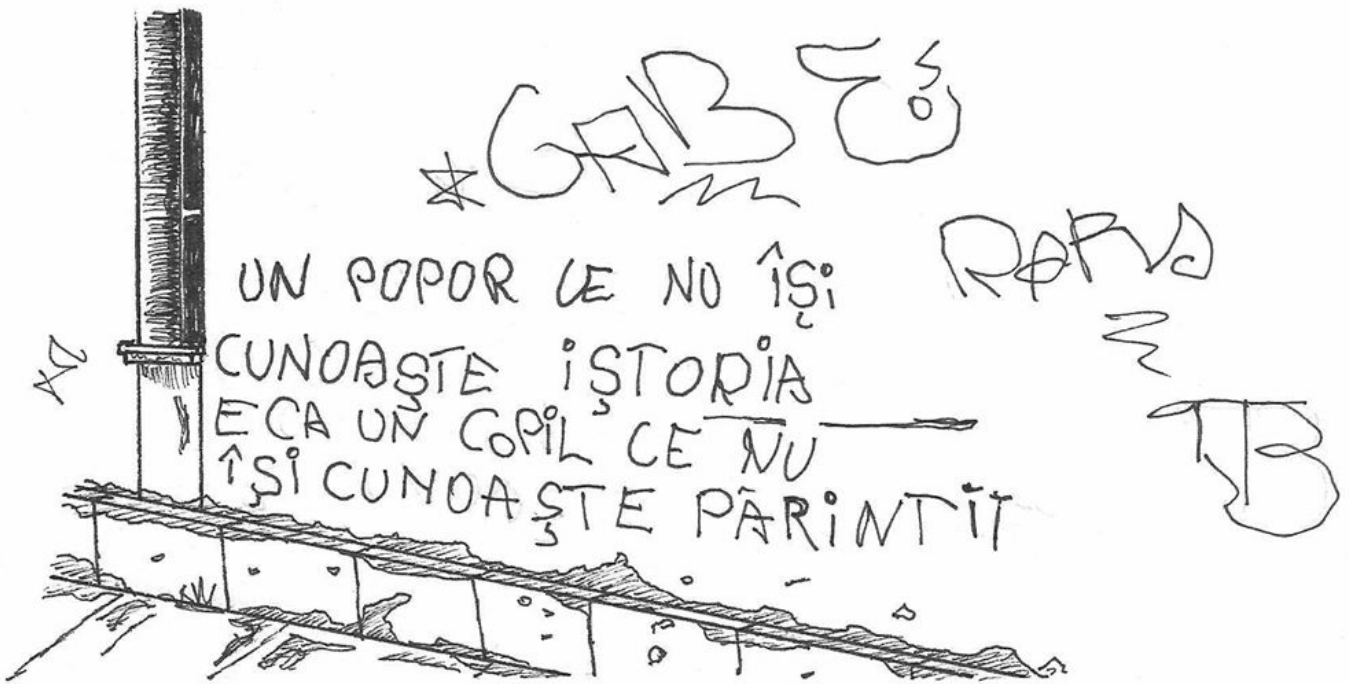
Het idee van een transitie naar een tekstboek Westerse samenleving met zijn kapitalistische waarden en neoliberal gedachtengoed bleek naïef (Mungiu-Pippidi 2002). In tegenstelling tot een overname van de Westerse levens lijkt Roemenië af te stevenen op een hybride levenswijze. De samenleving die er zich aan het vormen is, put uit een heel andere geschiedenis dan die waar West-Europese landen een beroep op doen. Dit betekent ook dat, om ons terug te beroepen op Donna Haraways stelling, andere ideeën gebruikt worden om nieuwe dingen te denken. Het is onvoorstelbaar dat de nadagen van de revolutie hen zouden leiden naar een samenleving à la West-Europa. De plaats die zij kunnen innemen, gaat immers voorbij aan de hegeliase synthese van twee vooraf bestaande ideologische ordeningen. Ze put namelijk uit de grote grijze zone die zich rondom deze sterk afgebakende categorieën bevindt. Het is dan ook een illusie dat een naadloze synthese mogelijk zou zijn. Een ruimte voor vernieuwing ligt er open aangezien die grijze zone niet enkel ongedefinieerd is, maar ook vol zit met potentieel. Met al dit potentieel komt ook een verantwoordelijkheid, eentje die door velen gedragen moet worden en eentje die volgens velen vandaag wordt verloochend. Dwalen door Timișoara aan de zijde van Richard was als aangemaand worden om te geloven dat verandering mogelijk is, dat een stad niet verloederd hoeft te worden, maar ook om te onthouden dat de hypostase ervan even belangrijk is als de renovatie. Het verleden waarop hij zich beroept, is er dan ook eentje dat vastzit tussen trots en schaamte, maar van daaruit wil hij een toekomst formuleren waar hij trots op kan zijn.

Mensen spraken me gepassioneerd over hoe het vroeger was en vooral over hoe dat verleden vandaag eigenlijk nog altijd een beetje is. Het is in deze gesprekken dat ik merk dat ik het Timișoara dat deze zomer zes weken mijn thuis is geweest, nauwelijks heb leren kennen. Ik weet er de leuke terrasjes en restaurantjes zijn, ik weet waar ik moet zijn om verse groenten te kopen of waar ik altijd wel een vertrouwd gezicht zal aantreffen. Maar ik ken deze plaatsen niet zoals de mensen die hier al hun hele leven lang rondwalen, ze kennen, natuurlijk niet. Dat was ook de reden dat ik hier was, om te leren van deze mensen, om aandachtig te luisteren naar verhalen die zij mij vertellen over hun stad, over hun verleden en misschien zelfs over hoe zij hun toekomst zien.

Datgene wat 30 jaar geleden op het plein voor het operahuis in gang werd gezet en leidde tot een nationale revolutie die erin slaagde een juk dat veertig jaar lang op de bevolking had gewogen, af te werpen, is nog niet ten einde. Roemenië is nog steeds aan het worden, en wat dat wel kan, gaat of zal worden, dat is nog open.

Un popor ce nu își cunoaște istoria e ca un copil ce nu își cunoaște părinții!

Een volk dat zijn geschiedenis niet kent, is als een kind dat zijn ouders niet kent!

Voetnoot

Ik wil in deze laatste bladzijden van de thesis de tijd nemen om enkele zaken te verduidelijken. Voornamelijk, personen die doorheen deze thesis het woord nemen, worden genoemd met hun echte voornaam. Deze beslissing is gemaakt in overeenkomst met hen en als dankbetuiging voor hun hulp. Hun namen resoneren in de acties die ze ondernemen en de verhalen die ze vertellen. Verder is er geen overeenkomst met getekende gezichten, ook het grondplan dat in deze thesis is opgenomen leidt niet naar hun woonplaats, om hun privacy te vrijwaren.

Op enkele plaatsen in deze thesis wordt gebruik gemaakt van foto's, al dan niet van historische aard. Hier wil ik een verwijzing maken naar al de foto's die niet door mezelf zijn gemaakt:

Pagina 24 bevat twee historische foto's van de revolutionaire dagen in Timișoara, degene aan de rechterkant is afkomstig van Radio România Internațional:
<https://www.rri.ro/newfiles/images/timisoara-1989-unknown.jpg>

Pagina 24 bevat twee historische foto's van de revolutionaire dagen in Timișoara, degene aan de linkerkant is afkomstig van Opinia Timisoarei:
<https://i1.wp.com/www.opiniatimisoarei.ro/wp-content/uploads/2014/12/revolutie-1989-foto-duma-29.jpg?w=700&ssl=1>

Pagina 37 bevat een historische foto van de laatste toespraak van Ceaușescu, deze is afkomstig van Netsib: <https://www.netsib.nl/uploads/9/6/1/7/9617753/260846.jpg>

Pagina 66 bevat een tekening van de Csermác gebouwen die werd gemaakt door dushky in het teken van het Heritage of Timișoara project. Dit project wil de geschiedenis van Timișoara in de kijker zetten en heeft hiervoor de handen in elkaar geslagen met enkele lokale kunstenaars en schrijvers met prachtige resultaten:
<https://heritageoftimisoara.ro/>

Pagina 68 bevat een foto van het ondergronds museum en de collectie die Ovidiu en de anderen van Scârț doorheen de jaren hebben weten te verzamelen, foto's zijn te vinden via Atlas Obscura:
https://assets.atlasobscura.com/media/W1siZiIsInVwbG9hZHMvcGxhY2VfaW1hZ2ZvL3MzejlrZWR4am1yMGRlZTgxNDU5ZjcyYTQ4N2RiX0RTQ18wNTQ2LTManBnll0sWyJwliwidGh1bWliLCJ4MzkwPiJdLFsicClmNvbnZlcnQiLCItcXVhbGl0eSA4MSAtYXV0by1vcmlbnQiXV0/DSC_0546-3.jpg

Pagina 69 bevat nog een foto van het museum, via Atlas Obscura:
https://assets.atlasobscura.com/media/W1siZiIsInVwbG9hZHMvcGxhY2VfaW1hZ2ZvL3lwM3U4anhvbGZoMGRlZTgxNDU5ZjcyYTQ4N2RiX0RTQ18wNTcyLTUuanBnll0sWyJwliwidGh1bWliLCJ4MzkwPiJdLFsicClmNvbnZlcnQiLCItcXVhbGl0eSA4MSAtYXV0by1vcmlbnQiXV0/DSC_0572-5.jpg

Bibliografie

- Abu-Lughod, Lila. 1991. "Writing Against Culture." In *Recapturing Anthropology: Working in the Present*, Red. Richard Fox, 137-162. Santa Fe: School of American Research Press.
- Adorno, Theodor. 1998. "The Meaning of Working Through the Past." In *Critical Models: Interventions and Catchwords*, Red. Theodor Adorno, 89-103. New York: Columbia University Press.
- Alexander, Jeffrey. 2004. "Towards a theory of Cultural Trauma." In *Cultural Trauma and Collective Identity*, Red. Jeffery Alexander, Ron Eyerman, Bernhard Giesen, Neil Smelser, Piotr Sztompka, 1-30. Berkeley: University of California Press.
- Anderson, Benedict. 2006 [1983]. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. New York: Verso.
- Anderson, Jon. 2004. "Talking whilst Walking: a geographical archaeology of knowledge." *Area* 36, nr.3 (september): 254-261.
- Anzaldúa, Gloria. 2015. *Light in the dark: rewriting identity, spirituality, reality*. Durham: Duke University Press.
- Appadurai, Arjun. 1988. "Putting Hierarchy in its Place." *Cultural Anthropology* 3, nr.1 (februari): 36-49.
- Appadurai, Arjun. 2013. "In My Fathers Nation." In *Future as Cultural Fact*, Red. Arjun Appadurai, 101-111. Londen: Verso.
- Ash, Timothy. 1990. *We the People. The Revolution of 89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*. Londen: Granta Books
- Assmann, Aleida. 2008. "Transformations between History and Memory." *Social Research* 75, nr.1 (lente): 49-72.
- Astuti, Rita. 2017. "Taking People Seriously." *HAU: Journal of Ethnographic theory* 7, nr.1 (lente): 105-122.
- Bakhtin, Mikhail. 1981. *The dialogic imagination*. Austin: Texas University Press.
- Bastide, Roger. 1970. "Mémoire Collective et Sociologie du Bricolage." *Année sociologique* 21, nr.3: 65-108.
- Baumol, William. 1990. "Entrepreneurship: Productive, Unproductive, and Destructive." *Journal of Political Economy* 98, nr.5 (januari): 893-921.
- Benjamin, Walter. 2007 [1968]. *Illuminations: Essays and Reflections*. New York: Schocken Books.
- Bhabha, Homi. 1994. *The Location of Culture*. Londen: Routledge.

- Blommaert, Jan. 2015. "Chronotopes, scales, and complexity in the study of language in society." *Annual Review of Anthropology* 44, nr.1 (oktober):105-116.
- Both, Stefan. 2014. "Árpád Mühle, proiectantul Parcului Rozelor din Timișoara, la loc de cinste alături de tatăl său." In *Timișoara*. Geraadpleegd op 3 augustus 2020. https://adevarul.ro/locale/timisoara/foto-Arpad-muhle-proiectantul-parcului-rozelor-timisoara-loc-cinste-alaturi-tatal-sau-1_53db516b0d133766a8eb61ce/index.html
- Burchardt, Marian & Stefan Höhne. 2015. "The infrastructures of Diversity: Materiality and Culture in Urban Space – An Introduction." *New Diversities* 17, nr.2 (juli): 1-13.
- Burman, Anders. 2018. "Are anthropologists monsters? An Andean dystopian critique of extractivist ethnography and Anglophone-centric anthropology." *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 8, nr.2 (lente/herfst):48-64.
- Carey, Matthew. 2017. *Mistrust: An Ethnographic Theory*. HAU Books: Chicago.
- Casey, Edward. 1987. *Remembering. A Phenomenological Study*. Bloomington: Indiana University Press.
- Casey, Edward. 2001. "Between geography and philosophy: what does it mean to be in the place-world?" *Annals of the Association of American Geographers* 91, nr.4 (maart): 683-693.
- Causey, Andrew. 2016. *Drawn to See: Drawing as an Ethnographic Method*. Toronto: University of Toronto Press.
- Clifford, James & George Marcus. 1986. *Writing culture: the poetics and politics of ethnography*. Berkeley: University of California Press.
- Clifford, James. 1988. *The Predicament of Culture: Twentieth Century Ethnography, Literature and Art*. Cambridge: Harvard University Press.
- Cole, Jennifer. 2001. *Forget Colonialism? Sacrifice and the Art of Memory in Madagascar*. Berkeley: University of California Press.
- Crețan, Remus & Thomas O'Brien. 2019. "'GET OUT OF TRAIAN SQUARE!': Roma Stigmatization as a Mobilizing Tool for the Far Right in Timișoara, Romania." *International Journal of Urban and Regional Studies* 43, nr.5 (juni): 833-847.
- De Certeau, Michel. 1990 [1980] . *L'invention du quotidien*. Paris: Gallimard.
- Debord, Guy. 2005 [1967]. *De spektakelmaatschappij*. Vertaald door Jaap Kloosterman, René van de Kraats & Els van Daele. Amsterdam: De Dolle Hond.
- Derrida, Jacques. 2006 [1993]. *Specters of Marx*. Vertaald door Peggy Kamuf. New York: Taylor & Francis Ltd.
- Donohoe, Janet. 2006. "Rushing to Memorialize." *Philosophy in the Contemporary World* 13, nr.1 (lente): 6-12.

- Eurostat. 2019. "Minimumloonstatistieken." Laatst bewerkt op 5 juni 2020. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Minimum_wage_statistics/nl&oldid=485213
- Fabian, Johannes. 1983. *Time and the Other. How Anthropology makes its Object*. New York: Columbia University Press.
- Fabian, Johannes. 1990. "Presence and Representation: The Other in Anthropological Writing." *Critical Inquiry* 16, nr.4 (zomer): 753-772.
- Fabian, Johannes. 2012. "Cultural anthropology and the question of knowledge." *Journal of the Royal Anthropological Institute* 18, nr.2 (juni): 439-453.
- Fassin, Didier. 2013. "Why Ethnography Matters: On Anthropology and Its Publics." *Cultural Anthropology* 28, nr.4 (oktober): 621-646.
- Fassin, Didier. 2014. "True life, real lives: Revisiting the boundaries between ethnography and fiction." *American Ethnologist* 41, nr.1 (februari): 40-55.
- Fassin, Didier. 2015. "The public afterlife of ethnography." *American Ethnologist* 42, nr.4 (oktober): 592-609.
- Feuerstein, Günther. 1997. *Androgynos: The Male-Female in Art and Architecture*. Stuttgart: Menges.
- Foucault, Michel. 1977. *Language, counter-memory, practice*. New York: Cornell University Press.
- Foucault, Michel. 1998. *The History of Sexuality: 1*. Londen: Penguin.
- Geertz, Clifford. 1973. *The Interpretation of Cultures*. Londen: Hutchinson.
- Goodwin, Barbara. 2016. *Using Political Ideas, 6th edition*. New York: Wiley.
- Gramsci, Antonio. 1982. *Selections from the Prison Books*. Londen: Lawrence and Wishart.
- Grigoras, Alina. 2017. "The Illegal Retrocessions Case In Timișoara: Hundreds Of Historical Buildings Owned By Roma Clans." Laatst aangepast op 17 februari 2017. <https://www.romaniajournal.ro/society-people/the-illegal-retrocessions-case-in-Timișoara-hundreds-of-historical-buildings-owned-by-roma-clans/>
- Halbwachs, Maurice. 1992 [1925]. *On Collective Memory*. Chicago: Chicago University Press.
- Hansen, Thomas Blom. 2012. *Melancholia of Freedom: Social Life in an Indian Township in South Africa*. Princeton: Princeton University Press.
- Haraway, Donna. 2016. *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*. Londen: Duke University Press.
- Heynen, Hilde. 2006. "De gegenderde stad: stad en stedenbouw vanuit genderperspectief." In *De Stad*, Red. Mieke Dings, 275-286. Rotterdam: 010.

- Heynen, Hilde. 2013. "Space as receptor, instrument or stage. Notes on the interaction between spatial and social constellations." *International Planning Studies* 18, nr.3-4 (november): 342-357.
- Hoffman, Martin. 2015. "Remembrance of Revolutions Past—A Democratic Resource? 1989—Space of Remembrance in the "Hero Cities" of Leipzig and Timișoara." *Journal of Urban History* 41(4): 679-692.
- Ingold, Tim & Monica Janowski. 2012. *Imagining Landscapes: Past, Present and Future*. Ashgate: Farnham.
- Ingold, Tim. 2011. *Redrawing Anthropology: Materials, Movements and Lines*. Farnham: Ashgate.
- Ingold, Tim. 2016. "That's Enough about Ethnography!" *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 4, nr.1 (zomer): 383-395.
- Inoue, Miyako. 2003. "The listening subject of Japanese modernity and his auditory double: citing, sighting, and siting the modern Japanese woman." *Cultural Anthropology* 18, nr.2 (mei): 156-93.
- Kabakchieva, Petya. 2010. "Rethinking Communism: Social Approaches to Comprehending 'That Society' in Postcommunist Bulgaria." In *Remembering Communism: Genres of Representation*, Red. Maria Todorova, 37-56. New York: Social Science Research Council.
- Kalb, Don, Maruska Svašek & Herman Tak. 1999. "Approaching the 'New' Past in East-Central Europe." *European Journal of Anthropology* 33, nr.1: 1-25.
- Kandinsky, Wassily. 1968. "On the problem of form." in *Theories of Modern Art: A Source Book*. Red. Herschel Chipp, 155-158. Los Angeles: University of California Press.
- Lancione, Michele. 2019. "Radical Housing: on the Politics of Dwelling as Difference." *International Journal of Housing Policy* 20, nr.2 (mei): 273-289.
- Lapierre, Nicole. 2017. "Mémoire," In *Anthropen.org*. Geraadpleegd op 24 april 2020. <https://www.anthropen.org/voir/M%C3%A9moire>.
- Leach, Neil. 1999. *Architecture and Revolution. Contemporary Perspectives on Central and Eastern Europe*. London: Routledge.
- Lefebvre, Henri. [1974] 1991. *The Production of Space*. Malden: Blackwell.
- Lenin, Vladimir. 1908. *Materialisme en Empirio-kriticisme: kritische opmerkingen bij een reactionaire filosofie*. Progres: Moskou. Geraadpleegd op 18 juli 2020. <https://www.marxists.org/nederlands/lenin/1908/mat/index.htm>
- Maldovan, Mihai & Alexandra Palconi. 2019. "Csermác Apartement Building." In *Heritage of Timișoara*. Geraadpleegd op 10 augustus 2020. <https://heritageoftimisoara.ro/buildings/losefin/address /luliu+Maniu/36>

- Mattingly, Cheryl. 2019. "Defrosting concepts, destabilizing doxa: Critical phenomenology and the perplexing particular." *Anthropological Theory* 19, nr.4 (maart): 415-439.
- McCloud, Scott. 1993. *Understanding Comics: the Invisible Art*. New York: Kitchen Sink Press.
- McDowall, Ailie & Fabiane Ramos. 2018. "Doing Decoloniality in the Borderlands of the PhD." *Australian Journal of Indigenous Education* 47, nr.1 (augustus): 54-63.
- Messenger, Hazel. 2016. "Drawing Out Ideas: Visual Journaling as a Knowledge Creating Medium During Doctoral Research." *Creative Approaches to Research* 9, nr.1: 129-149.
- Mistral, Barbara. 1993. "Understanding Political Change in Europe: A Sociological Perspective." *Sociology* 27, nr.3 (augustus): 451-470.
- Mistral, Barbara. 1996. *Trust in Modern Societies*. Cambridge: Polity.
- Mungiu-Pippidi, Alina. 2002. "Romania's 'End of Transition' Deconstructed." *Romanian Journal of Political Sciences* 1, nr.12: 186-195
- Narayan, Kirin. 2012. *Alive in the writing. Crafting ethnography in the company of Chekhov*. Chicago: University of Chicago Press.
- Nora, Pierre. 1989. "Between Memory and History: les Lieux de Memoire." *Representations* 26, nr.1 (lente): 7-25.
- Ortner, Sherry. 1984. "Theory in Anthropology Since the Sixties." *Comparative Studies in Society and History* 26, nr.1 (januari): 126-66
- Orwell, George. 2008 [1949]. *Nineteen Eighty-Four*. Londen: Penguin.
- Pandian, Anand & Stuart McLean. 2017. *Crumpled Paper Boat: Experiments in Ethnographic Writing*. Durham: Duke University Press.
- Parkinson, Brian. 1995. *Ideas and Realities of Emotion*. Londen: Routledge.
- Rapport, Nigel. 2012. *Anyone: The Cosmopolitan Subject of Anthropology*. New York: Berghahn.
- Renan, Ernest. 1990. "What is a Nation?" In *Nation and Narration*, Red. Homi Bhabha, 8-22. Londen: Routledge.
- Rushdie, Salman. 2001. *Woede*. Amsterdam: Uitgeverij Contact.
- Rusu, Mihai. 2015. "Battling over Romanian Red Past. the Memory of Communism Between Elitist Cultural Trauma and Popular Collective Nostalgia". *Romanian Journal of Society and Politics* 10, nr.1 (maart): 24-48.
- Rutherford, Jonathan. 1990. "The Third Space: Interview with Homi Bhabha." *Identity, Community, Culture, Difference*. 207-221. Londen: Lawrence and Wishart.
- Sartre, Jean-Paul. 1960. *Critique de la raison dialectique*. Parijs: Gallimard.

- Smelser, Neil. 2004. "Psychological Trauma and Cultural Trauma. " In *Cultural Trauma and Collective Identity*. Red. Jeffrey Alexander, Ron Eyerman, Bernhard Giesen, Neil Smelser, Piotr Sztompka, 1-30. Berkeley: University of California Press.
- Solnit, Rebecca. 2001. *Wanderlust: A History of Walking*. New York: Penguin Books.
- Stark, David. 1992. "Path Dependence and Privatisation. Strategies in East Central Europe." *East European Politics and Societies* 6, nr.1 (december): 17–54.
- Starn, Orin. 2015. *Writing Culture and the Life of Anthropology*. Londen: Duke University Press.
- Stevens, Quentin & Karen Franck. 2015. *Memorials as Space for Engagement: Design, Use and Meaning*. Routledge: New York.
- Stockmans, Pieter. 2019. "30 jaar na de revolutie: de meest bedrogen maar ook de meest vastberaden verdedigers van de democratie" In *Mondiaal Nieuws*, 25 december 2019.
- Strathern, Marilyn. 1987. "An awkward relationship: the case of feminism and anthropology." *Signs* 12, nr.2 (winter): 276-92.
- Svašek, Maruška. 2006. *Postsocialism – Politics and Emotions in Central and Eastern Europe*. Londen: Berghahn Books.
- Taussig, Michael. 1980. *The devil and commodity fetishism in South America?* Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Taussig, Michael. 2011. *I Swear I Saw This: drawings in fieldwork notebooks, namely my own*. Chicago: Chicago University Press.
- Teige, Karel. 2002 [1932]. *The minimum dwelling*. Cambridge: MIT Press.
- Todorova, Maria. 1997. *Imaging the Balkans*. New York: Oxford University Press.
- Tormey, Simon. 1995. *Making Sense of Tyranny. Interpretations of Totalitarianism*. Manchester: Manchester University Press.
- Tsing, Anna. 1993. *In the realm of the diamond queen: marginality in an out-of-the-way place*. Princeton: Princeton University Press.
- Valverde, Mariana. 2015. *Chronotopes of law: jurisdiction, scale, and governance*. Londen: Routledge.
- Van Wolputte, Steven. 2018. "Desired Paths." *Etnofoor, Stories* 30(1): 97-107.
- Vannini, Phillip. 2015. *Non-representational methodologies: re-envisioning research*. New-York: Routledge.
- Veenis, Mila. 1999. "Consumption in East Germany: The Seduction and Betrayal of Things." *Journal of Material Culture* 4, nr.1 (maart): 79–112.
- Verdery, Katherine. 1996. *What Was Socialism and What Comes Next?* Princeton: Princeton University Press.

Vermeulen, Timotheus. 2015. "Space is the Place." In *Frieze*. Geraadpleegd op 21 juli 2020.
<https://frieze.com/article/space-place>.

Whitten, Norman. 1988. "Toward a critical anthropology." *American Ethnologist* 15, nr.4
(november): 732-742.